

ZAMANIN İZİNDE COVID-19 SALGININA BAKMAK

Elif KARAÇİMEN*, Ahmet Haşim KÖSE**

Öz: İnsanlık tarihinde salgınlar yerleşik toplumun tarihi kadar eski. Kuşkusuz her salgın insanlığın farklı toplumsal örgütlenme biçiminin doğayla kurduğu ilişkiyi yansıtıyor. Bugün yaşadığımız tüm salgınları kapitalizmden bağımsız düşünmek doğayı kendinde, insandan bağımsız bir süreç olarak algılamaktan ibarettir. Toplumsallaşmış bir hastalığı (salgınlar) neden ve sonuçlarıyla birlikte ele almak iki alanda düşünsel konumlanış alınmasını gerekli kılmaktadır. Birincisi hastalığın nedenlerine ilişkin düşünsel bakış açımızla bağlantılı olup, "doğa ve insan" ilişkilerinin sorgulanmasıyla ilişkilidir. Bu bağ ve karşılıklı etkileşim hakkında düşünsel olarak konumlanış almadan hastalıkların toplumsallaşmasının ardındaki nedenselliği anlamamız mümkün değildir. Bu zorunlu arayış konuya ilgi duyan herkesi dün olduğu gibi bugün de ekoloji tartışmalarının içine çekecektir. İkincisi ise bu bağın somut bir tarihselliğe ait olduğu gerçekliğine dayanmaktadır. Bu nedenle yaşadığımız somut toplumsallığın sahip olduğu temel özellikler, örgütsel pratikler, bu yapılanı yönlendiren iktidar ağları ve elbette sistemin hareket yasalarını belirleyen kendine özgü içsel mantığı ikinci temel soyutlama düzeyimizi oluşturur. Yazı, John Bellamy Foster ve Yapısal Tek Sağlık grubunun açtığı tartışmaları öne çıkararak bugün yaşadığımız salgını anlamaya çalışıyor. Kapitalizmin ironik olan yanı salgınların yalnızca nedeninin değil çözümünün de sermayeye ve onun kurallarına tabi oluşudur. Bugün bunun en çıplak örneğini insanlığa çare olarak sunulan COVID-19 aşısı sürecinde görüyoruz. Bu nedenle yazının son bölümü küresel ilaç sanayinin örgütlenme pratiklerine yöneliyor. Sorun salgınları tedavi etmek değildir; sorun hastalıkların nedenlerinin ortadan kaldırılmasıdır. Bu da elbette yeni bir insanlık örgütlenmesi demektir.

Anahtar sözcükler: salgınlar tarihi, COVID-19, kapitalizm, doğa ve toplum ilişkisi, küresel meta zincirleri, büyük tarım çiftlikleri, tekeli ilaç şirketleri

Looking at the COVID-19 Pandemic Through the Footsteps of History

Abstract: In human history, epidemics are as old as the history of sedentary society. Undoubtedly, each epidemic reflects the relationships that different forms of social organization of humanity have with nature. Considering all the epidemics we are experiencing today as independent of capitalism leads to an understanding of nature as in itself and independent of human beings. To deal with a socialized disease (epidemics) together with its causes and consequences requires an intellectual positioning in two areas: The first is related to our intellectual perspective on the causes of the disease and requires questioning of the relations between "nature and human". It is not possible to understand the causality behind the socialization of diseases for one without questioning this connection and interplay. This obligatory search will draw anyone interested in the subject into discussions on ecology today as it was yesterday. The second is based on the fact that this link belongs to a concrete historicity. For this reason, the basic features of the concrete sociality we live in, organizational practices, power networks that direct these structures and of course the unique internal logic that determines the laws of motion of the system constitute our second basic abstraction level. The article tries to understand the epidemic we are experiencing today by highlighting the discussions opened by John Bellamy Foster and the Structural Single Health group. The ironic aspect of capitalism is that not only causes of but also solutions of epidemic is subject to capital and its rules. Today, we see the most naked example of this in the COVID-19 vaccine process, which is presented as a remedy to humanity. Therefore, the last part of the article focuses on the organizing practices of the global pharmaceutical industry. The problem is not to cure outbreaks; the problem is to eliminate the causes of diseases. This of course means a new human organization.

Key words: history of pandemics, COVID-19, capitalism, nature and society relationship, global commodity chains, big farm, big pharma

"Tanrının oğlunun insan kılığına girdiği bin üç yüz kırk sekizinci yılında İtalya'nın ünlü kentlerinin en soylusu Floransa'da, ölüm saçan bir veba salgını baş gösterdi. İster yıldızların etkisiyle ortaya çıkmış olsun, ister insanların işledikleri suçlar nedeniyle Tanrı tarafından gönderilmiş olsun, veba birkaç yıl önce Doğu ülkelerinde görülmüş, çok sayıda can kaybına yol açmıştı. Daha sonra durmadan yayılarak Batı'ya ulaştı. Koruyucu önlemler etkisiz kaldı. Özel görevliler kentlerin çöpünü temizlediler. Hastaların kentlerin içine girmeleri yasaklandı. Sağlık önlemleri artırıldı. Ayinlerde bir kez değil, belki bin kez aman dilendi. Sofular Tanrı'ya yakardılar. Hiçbiri işe yaramadı."

Giovanni Boccaccio, Decameron¹

SARS-CoV-2 virüsünün dünyayı etkisi altına almasının ardından bir yılı aşkın bir süre geride kaldı; süreç tamamlanmadı ve sürüyor. Bu ölçüde bir kitlesel salgının yalnızca bireysel varoluşumuzu değil toplumsal varoluşumuzun tüm bileşenlerini de tehdit

ettiği artık tüm açıklığıyla karşımızda duruyor. Sıradan insanların salgının yıkıcı sonuçlarıyla teması yalnızca kendilerinin ya da yakınlarının hastalanması ya da hayatlarını kaybetmeleriyle sınırlı değil; kitlesel işsizlik, yoksullaşma, ayrımcılık, sağlıktan

*Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İktisat Bölümü (ORCID No: 0000-0001-6851-3564)

**Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi (ORCID No: 0000-0001-8128-9165)

Geliş Tarihi / Received : 21.01.2021

Kabul Tarihi / Accepted : 23.02.2021

eğitime kamusal erişim haklarındaki yetersizlikler, hareket özgürlüklerinin sınırlandırılması bu somut temas biçimlerinin en çıplak örnekleri arasında yer alıyor. Salgının yıkıcı etkileri onun yalnızca insan bedeniyle sınırlı bir hastalık değil, *toplumsal bir hastalık* olduğunu kanıtlayacak şekilde çoklu yıkımlar sergiliyor.

Yıkımın en çıplak sonucu elbette bu süreçte hayatını kaybeden insan sayılarında gözlemleniyor. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ)'nün COVID-19 hastalığı (SARS-CoV-2 virüsü) nedeniyle ilk ölüm kaydı olan 9 Ocak 2020 tarihi başlangıç kabul edilirse, bir yıllık bir süre içinde dünya ölçeğinde vaka sayısı 94 milyona, ölüm sayısı ise 2 milyon kişiye ulaşmış durumda¹. Hastalık dünya çapında 223 ülkede, virüsün genetik yapısındaki değişimler ve günlük 300 bini aşan yeni vaka sayısı ile olanca hızıyla sürüyor. Vaka ve ölüm sayılarının bu düzeyde yüksek oluşu hiç kuşkusuz ki DSÖ'nün de 11 Mart 2020'de COVID-19'u 21.yy'ın *en yaygın* küresel salgını şeklinde tanımlamasının temel nedenidir.

Yine de tüm savaşlar ve salgınlar gibi tüm büyük yıkım dönemlerine insanlar kendi yaşam ölçeklerinde tanıklık ederler. Öykünün genel anlamı yaşamlarımızın küçük ölçeklerinde gerçek karşılıklarını bulur. Örneğin bu topraklarda yaşayan bizler Türkiye gibi bir ülkede bu salgınla kuşatılmanın mevcut iktidarın tutumuyla kazandığı kendine has özellikleri tanıklıklarımızla biliyoruz. Bu uzun bir konu elbet; TTB'nin bu konuda oluşturduğu belleğin ileride bu ülkenin tarihini çalışacaklar için önemli bir arşiv rolü üsleneceğine inandığımızı belirterek yetinelim. Bizler bu salgın deneyiminde hiçbir salgın ya da benzeri bir felaketin kamu sağlık politikalarından ve bu politikalara alan açan iktidar biçimlerinden bağımsız anlaşılamayacağını yeterince gözlemledik. Bu Donald Trump'ın (*ki kendisi de büyük ölçüde bu salgına kurban gitmiştir*) ABD'si için olduğu gibi Boris Johnson'ın İngilteresi, Narendra Modi'nin Hindistanı, Jair Bolsonaro'nun Brezilyası ve Türkiye için de böyledir². Elbette sorun bu ve benzeri iktidarların sağlık politikaları arasındaki benzerlikler değildir; asıl sorun bu benzerliklerin ardındaki gerçeklik yani günümüz kapitalizminin küresel düzeyde halk sağlığı kavrayışı ve politikalarında yol açtığı "yarılmalar"dır. Bu yarılmaların neoliberal sağlık politikalarıyla nasıl sermayenin küresel sağlık politikasına dönüştüğünü biliyoruz. Bu sürecin özellikle 2008 küresel krizi ve ardından gelen kamusal daraltma politikalarıyla (*austerity policies*) nasıl şiddetlendiğini de biliyoruz³ Sermayenin kamusalite üzerine hızlanarak sürdürdüğü bu

yarılmalar kuşkusuz ki bugün mevcut salgının yayılma üssünün Amerika ve Avrupa gibi sermayenin merkez alanlarında yoğunlaşmış olmasının da başlıca nedenidir.

Elbette toplumsal yıkımlar, geride birçok acı ve soru bıraksa da bu yıkımların nedenselliği hakkında kendiliğinden kolektif bir idrakı getirmez. Dün olduğu gibi bugün de sıradan insan düşüncesinde salgın bir tür "doğal felaket" algısını koruyor. Kuşkusuz bu genel kitlesel algı kendiliğinden oluşan bir *tefekür* sonucu değil. Bu algı inanç sistemleri gibi çoklu kültürel bağların yanı sıra iktidar örgütlenmelerinin bu süreçleri doğallaştırma çabalarının da etkilerini taşıyor. Tarihsel olarak iktidarların kontrol edemedikleri "felaketleri" dışsallaştırdıkları ya da nedeni bir yabancı *düşman* (Trump yönetiminin Çin üzerinden sürdürdüğü retorikte olduğu gibi) algısı üzerine inşa ettikleri bilinen bir gerçekliktir. Oysa, salgınların neden olduğu bütün büyük yıkımlar gerçekleştikleri dönemin küresel iktidar örgütlenmelerinin doğrudan bir parçası olup, bu örgütlenmelerin üzerlerine temellendikleri toplumsal ilişkilerinden bağımsız düşünülemezler. Salgınları doğallaştırarak toplumsal gerçekliğin dışına taşıma çabası, dün olduğu gibi bugün de iktidar ağlarının salgınları doğallaştırarak kitlelere yaptıkları, felakete "itaat et" çağrısının temelini oluşturur.

Toplumsallaşmış bir hastalığı neden ve sonuçlarıyla tartışmaya açmak "doğa ve insan" ilişkilerini birlikte sorgulanmasını gerektirmektedir. Doğa ve insan arasındaki bağ ve karşılıklı etkileşim konusunda düşünsel olarak konumlanış almadan hastalıkların toplumsallaşmasının ardındaki nedenselliği anlamamız mümkün değildir. Çünkü Marx'ın uzunca zaman önce söylediği gibi "doğanın tarihi insanın tarihinden" bağımsız anlaşılamaz⁴. Bu ilişki mevcut salgında olduğu gibi incelemeye yönelen sorunun ölçeği dünyalaştığında kuşkusuz çok daha çetrefilleşir ve zorlaşır. Hemen itiraf etmeliyiz ki böylesi bir sorunu tüm boyutlarıyla tartışmaya elbette donanımımız ve gücümüz yetmeyecektir. Bizim yapmaya çalışacağımız öncelikle tüm küresel salgınların yaşandıkları dönemin tarihselliği içinde kavranabileceği hakkında hatırlatmalarda bulunarak, doğa ve toplum ilişkisine ilişkin konumlanışımızı sunmaktır. Bu açıdan söyleyebileceklerimizin belki de en yalın ifadesini David Harvey'in salgınlar için "doğal felaket yoktur" tanısında bulmak mümkündür. Marx, Grundrisse ve Kapital'de sermayeyi, insanlığı (*emeği*) ve onun varoluş koşullarını (*doğayı*) sürekli olarak sömüren bir vampire benzetir; sermayenin hiç bitmeyen vampir susuzluğudur bu

onun için. Kendi mantığının içsel (*doğal*) sonucu yıkımdır. Bu yıkım metaforu John Bellamy Foster'ın *Marks'ın Ekolojisi: Materyalizm ve Doğa* kitabında ayrıntılarıyla tartışılmıştır. Foster ve diğer ekolojik Marksistlerin bu izlekte yapmış oldukları yorumların burada yapacağımız çözümlerimizin hareket noktası olduklarını peşinen belirtmeliyiz. Bir eklemeyle: Bu yıkımın aktörü sadece yıkmakla kalmaz; dahası kendi fiilinin sonuçlarını da sömürü aracı haline getirerek dünyayı sahiplenir. Yani yol açtığı yıkımı da *sonsuz sermaye birikimi* arayışının bir parçası haline getirebilir. Bu kapasitesini küresel düzenleyici kurumların (başka DB, IMF, OECD, DTÖ ve tabi DSÖ olmak üzere) uzunca süredir sürdürdükleri küresel ısınmadan, hava kirliliğine, tatlı su erişimine, açlık sorununa, salgın hastalıklara uzanan politikalarında görmemiz mümkündür. Her biri için varlığı kabul edilen sorun aynı zamanda küresel sermaye için yeni bir yatırım alanına dönüşmüştür. Bugün bu "vampir susuzluğu" aşı sorununda kendini sergilemektedir. İnsanlık, uzun süren ve kamusal sağlık sistemlerini alt üst eden neoliberal tahribatın ardından, salgının yeni emperyalizmin en önemli dışlılarından biri olan küresel tekeli sermayenin meta zincirlerini (*Big Food ve Big Farm*) ve bu zincirlerin doğa sistemleri üzerinde yarattığı "metabolik yarımaları" anlayamadan, bu kez yine bir tekeli ürün zincirinden (*Big Pharma*) salgının sonuçları için medet (aşı) bekler duruma gelmiştir. Bu nedenle yazının son bölümü sermayenin yarattığı tahribatı kâra dönüştüren küresel iktidar ağlarına ayrılmıştır.

Decameron: Tanrının illeti ve temkinli Floransalı

Salgınların tarihi yerleşik toplumların tarihi kadar eskidir. Salgınların yayılması ve etkileri kendi tarihsel dönemlerinin toplumsal örgütlenme mantığına göre şekillenmekte ve hareket etmektedir. Oluştukları toplumsal yapıların mantıklarına göre şekillenen salgınlar, bu yapıların biçimlenmesi üzerinde de önemli etkiler yaratmışlardır. Tüm büyük salgınlar aynı zamanda toplumların çözülüş ve başkalaşım dönemleridirler. İnsanlık tarihi her büyük kitlesel salgının kendi toplumsal döneminin maddi toplumsal yeniden üretim ilişkileri, toplumsal mekân düzenekleri, inanç ve kültürel yapıları üzerinde de önemli çözücü etkiler yarattığının kanıtlarıyla doludur⁵. Bu açıdan Giovanni Boccaccio'nun *Decameron Hikayeleri* insanlık tarihinin en yıkıcı salgınlarından biri kabul edilen Orta Çağın veba salgınının (Kara Veba, *Black Death*) yarattığı çöküşü anlamamıza yardımcı olacak bir baş yapıt niteliğindedir⁶. Boccaccio (*temkinli Floransalı*), salgından kaçan insanların anlatımıyla sıradan insanın çaresizliğini, kilise ve soyluların farklı inançtan ve yok-

sul köylüleri suçlayan ayrımcı, ikiye bölümlü tutumlarını, kitlesel ölümlerin yarattığı travmaları, sapkınlıkları resmeder bizlere⁷.

Boccaccio'nun kitabın girişinde yaptığı tespitler doğrudur: "Birkaç yıl önce Doğuda görülen salgın (*ilk kez 1331'de Asya'da*) durmadan yayılmış, önce Kırım'a (1346) ve ardından Floransa'ya (1347) ulaşmıştır." Dünya sistemi tarihçilerinden Abu-Lughod (2003) 13.yy dünya sistemini Kuzeybatı Avrupa ve Çin arasında uzanan alt-sistemler olarak tanımlamaktadır. Bu yapı politik ve kültürel olarak üç (ya da dört) ayrı çekirdek bölgeyi birbirine bağlayan iç içe geçmiş sekiz ticaret devresinin içinde örgütlenmiştir. Bu yapılar görece özerk alanlardır; hiçbir alt-sistem tek başına sistemin bütünü üzerinde hegemonya kuramamıştır. 14.yy'ın ortalarında başlayan *hiyararkik veba* (Kara Veba) salgını ticaret yolları boyunca insanlığın büyük çoğunluğunu yok ederek hanedanların iktidar temellerini ve alt-sistemleri çökertmiştir⁸.

Boccaccio ve çağdaşları hastalığın dışarıdan gelen bir melanet olduğunu bilseler de nedenini ve yayılma dinamiğinin ardındaki toplumsal gerçekliği anlamış değillerdi. Onlar kendilerinden neredeyse bir buçuk asır önce yaşamış Epikürüs'ün gerçekçiliğinin (*atomcu materyalizminin*) çok gerisinde skolastik bir dünyada yaşıyorlardı. Doğal olan tanrısal ve dışsal. Tüm büyük çöküşlerde olduğu gibi Kara Veba da tanrının gazabı ya da kötülerin taşıdığı bir illettir. Oysa, uzaklardan gelen illetin mekânsal yayılımı da o dönemin teritoryal mantığına tabi bir şekilde örgütlenen küresel ekonomisinin hareket mantığına tabi olarak şekillenmiştir⁹. Teritoryal mantığa sahip bu sistem içinde hastalığın hareketliliği önce Avrasya merkezli alt-sistemde yaygınlaşmış ve ardından alt-sistemlerin savaş ya da ticaret yoluyla temas ettikleri çakışma noktalarından (bu hastalıkta Kırım olduğu kabul edilir) hareketle tüccar ve ordu kompleksiyle Avrupa'ya (Venedik, Cennova, Floransa gibi İtalyan kent devletlerine) taşınmıştır¹⁰. Dört yıl kadar bir süre devam eden salgın sonucu Avrupa nüfusunun üçte biri yok olmuştur ve Avrupa ilk defa bir "eksik nüfus" sorunuyla karşılaşmıştır¹¹. Salgının neden olduğu insan kıtlığı feodal toplumun toprağa bağlı emek düzeninde (*serf sistemi*) ve kilisenin bu yapı içindeki baskıcı iktidar rolünde önemli değişmelere yol açmıştır¹². Aydınlanma düşüncesi bu dönemin acıları üzerine filizlenmiştir. Salgının emekçi sınıflar üzerinde yarattığı yıkım, toprak ve emek sistemleri üzerinde bir nevi kıtlık etkisi yaratarak yoksulların gelirlerinde artışlara yol açmıştır. Ancak bu süreç uzun sürmemiş,

Yüz Yıl Savaşları (1337-1453) ve sert bir gerilemeyle Avrupa toplumları salgın sonrası tüm kazanımlarını yitirdikleri *kaotik* bir sürece girmişlerdir (**Braudel, 1996**). İktisat tarihinde "geçiş süreci" olarak bilinen bu uzun kaotik sürecin yönü yeni bir toplumsal yapının, *Avrupa kapitalizmi ve kapitalist dünya sisteminin* oluşumuna doğrudur.

Toplumsal bir olgu olarak kavrandığında 15.yy ve sonrasını izleyen dönemdeki tüm büyük salgınları kapitalizmi ve kapitalist dünya sisteminin örgütlenme, gelişim ve işleyiş mantığını *anlamadan anlayabilmemiz* bizce mümkün değildir. Kuşkusuz bu sistem bugünkü aşamasına uzun tarihsel süreçlerden evriler gelmiştir. Sistemin gerçek anlamda kapitalizme dönüşümü ilk kez İngiltere'de, emek gücünün de metalaşmasıyla, 19. yy'da gerçekleşmiştir. İlke olarak kapitalist sistemin hareket ve genişleme mantığı genelleşmiş meta sistemi aracılığıyla sermayenin birikim mantığına bağlıdır. Kapitalizm, geçmiş tüm sistemlerden daha "esnek" daha hızlı ve yayılmacıdır. Giovanni Arrighi *Uzun Yirminci Yüzyıl* kitabında Marx'ın sermayenin genel formülünden (*para-mal-daha fazla para, MCM'*) esinlenerek geliştirdiği *sistemik birikim daireleri* yaklaşımıyla kapitalist dünya sisteminin tarihsel hareketliliğini farklı hegemonya dönemleri olarak yorumlamaktadır¹³. Bu dönemler kapitalizmin erken sömürgeci dönemlerinden bugünün hegemonya krizi yaşayan Amerikan kapitalizmine değin uzanmaktadır¹⁴. Eşitsiz ve bileşik bir yapı içinde hareket eden bu hegemonya örgütlenmeleri kendi dönemlerinin dünya toplumsallığı üzerinde belirleyici olmuşlardır. 16.yy'da yeni dünyanın yerli nüfusunun yüzde 90'ını yok eden çiçek salgını¹⁵ ya da 1629-1631'de bir milyona yakın kişinin ölümüne neden olan İtalyan Vebası, İtalyan kent devletleri merkezli hegemonya döneminin sömürgeci ya da Hollanda merkezli hegemonya döneminin merkantilist istilacı ve ticaret politikalarından bağımsız düşünülemez. Benzer şekilde 19.yy boyunca başta İngiltere olmak üzere Avrupalı merkez kapitalist toplumların yaşadığı *tüberküloz, kolera* ve diğer salgınlar¹⁶ sanayi devriminin yarattığı ilkel kentleşme ve çıplak piyasa koşullarına terk edilmiş emekçi sınıflar ve kent yoksullarından ayrı düşünülmemeyeceği gibi sermayenin genel krizi ve savaş eğilimlerinden soyutlanıp, kendiliğinden gelişen ve yayılan "doğal" hastalıklar olarak anlaşılabilir¹⁷. İspanyol Gribine (1918-1919) H1N1 virüsü ve elbette bu virüse neden olan koşullar yol açsa da salgın 19.yy kapitalist toplumsallığının ve emperyalist savaşın salgınıdır¹⁸. Bu yapının bileşenleri olan fabrika sistemi, ücret sistemi (*sömürü*

sistemi), emekçi sınıfların konut sorunu (*kent hakkı*) ve tabii mevcut ilkel kamu koruyucu sistemleri hastalığın yayılmasının temel belirleyicileri olmuştur. Engels'in İngiltere'de *Emekçi Sınıfın Durumu (1845)* ve *Konut Sorunu (1873)* adlı çalışmaları 19.yy kapitalizminin emekçi sınıfların iki temel mekânı fabrika ve konut (barınma) üzerinden bu sınıfın üzerinde nasıl bileşik bir denetim kurduğunu ve bunun yarattığı "yarılmaları" anlatan klasik eserlerdir. Bu iki mekân emekçi sınıflar açısından salgının *doğal aurasını* oluşturmaktadır.

"Dahası, burjuvazinin proletaryayı zincirlediği kölelik, hiçbir yerde, fabrika sisteminde olduğundan daha belirgin değildir. Her özgürlük, fabrikada, hukuken ve fiilen biter. İşçi, sabah saat beş buçukta fabrikada olmalıdır; bir iki dakika gecikirse para cezasına çarptırılır; on dakika gecikirse, kahvaltı bitinceye dek içeri alınmaz ve ücretinin dörtte biri kesilir, buna karşılık on iki saatlik iş gününün yalnızca iki buçuk saatini az çalışır. Komutlarla yemeli, içmeli ve uyumalıdır. En zorunlu gereksinimleri için, en asgari zaman tanınır. Evinin fabrikadan yarım ya da bir saat uzakta olması patronun sorunu değildir. Despot bir çan onu yataktan, kahvaltı ya da yemek masasından geri çağırır" (**Engels, 1997**).

"Modern doğa bilimi, işçilerin sıkışık bir şekilde yaşadığı sözde yoksul semtlerin, zaman zaman kentlerimizi etkileyen bütün salgınların üreme yeri olduğunu kanıtlamıştır. Kolera, tifüs, tifo, çiçek ve diğer harap eden hastalıklar, bu işçi sınıfı çevrelerindeki pis havaya ve zehirli sulara mikroplarını saçmaktadırlar. Burada mikroplar hiçbir zaman tam olarak ölmemekte ve koşullar izin verir vermez salgınlar haline dönüşmekte ve ardından üreme yerlerinin ötesine, kentin, kapitalistlerin yaşadığı daha havadar ve sağlıklı kısımlarına yayılmaktadır. Kapitalist yönetim, cezasını çekmeyeceği, işçi sınıfı arasında salgın hastalık yaratma zevkini tadamaz; sonuçlar onu da etkilemekte ve ölüm meleği onun saflarında da işçi sınıfı saflarında olduğu kadar acımasız hükmünü sürdürmektedir" (**Engels, 2003**).

Engels, sürekli yenilenen salgınların yalnızca işçi sınıfını değil, aynı zamanda egemen sınıfları ve mevcut iktisadi düzeni de (başta işgücü kayıplarıyla) tehdit etmesiyle, burjuvazinin koruyucu önlemler üzerine çalışmaya, yasalar çıkarmaya başladığını vurgulamaktadır. Ancak bu önlemler kapitalizmin içsel yıkım dinamiğinin hızını ve ölçeğini yakalayamamaktadır. Ve ona göre İngiltere'de bile bu konuda bir adım dahi ileri gidilememiştir (**Engels, 2003**).

Merkez kapitalist toplumların yurttaş temelli kamu sağlık politikalarına ulaşmalarının çok uzun süren mücadeleler üzerine temellendiği biliniyor¹⁹. Kapitalist sistem kapsayıcı sağlık hizmetlerinin gelişmesi II. Dünya Savaşı sonrası ilk kez İngiltere’de gerçekleşmiş ve kapitalizmin refah döneminde (*Beveridge Modeli*) yaygınlaşmıştır²⁰. Bugün içinde bulunduğumuz 1980’li yıllardan bu yana küresel düzeyde uygulanan “sistem”, kamu alanı ve harcamalarını daraltan piyasa öncelikli neoliberal kural-sızlaştırma politikalarının kamu sağlık politikalarını tasfiyesiyle geride kalan *hibrit* bir tortudur. 21.yy’ın salgınları bu tortuyla kontrol edilmeye çalışılan, kapitalizmin başta tarım ve gıda sistemlerinde yarattığı değişikliklerin ve doğa üzerinde yol açtığı tahribatların sonuçlarıdır. Yakın dönemin tüm salgınların (HIV/AIDS, SARS, Domuz Gribi, Ebola, MERS ve yaşadığımız COVID-19) *oluşum ve kontrol* süreçleri bu yıkımın dışavurumlarıdır. Bu nedenle ölçekleri ve şiddetleri ne olursa olsun kapitalizmin toplumla ve doğayla kurduğu bileşik yıkıcı etkilerin izlerini taşıyan bu salgınlar küresel kapitalizmin örgütsel mantığıyla anlam kazanırlar.

Doğa ve kapitalizm: Sermayenin çatlakları...

Girişte belirttiğimiz gibi, toplumsallaşmış bir hastalığı (salgınları) *neden ve sonuçlarıyla* birlikte ele almak iki alanda düşünsel konumlanış alınmasını gerekli kılmaktadır: Birincisi hastalığın nedenlerine ilişkin düşünsel bakış açımızla bağlantılı olup, “doğa ve insan” ilişkilerinin sorgulanmasıyla ilişkilidir. Bu bağ ve karşılıklı etkileşim hakkında düşünsel olarak konumlanış almadan hastalıkların toplumsallaşmasının ardındaki nedenselliği anlamamız mümkün değildir. Bu zorunlu arayış konuya ilgi duyan herkesi *dün olduğu gibi bugün de* ekoloji tartışmalarının içine çekecektir. İkinci konumlanış ise bu bağın somut bir tarihselliğe ait olduğu gerçekliğine dayanmaktadır. Bu nedenle yaşadığımız somut toplumsallığın sahip olduğu temel özellikler, örgütsel pratikler, bu yapıları yönlendiren iktidar ağları ve elbette sistemin hareket yasalarını belirleyen kendine özgü içsel mantığı ikinci temel soyutlama düzeyimizi oluşturur. Yani küresel toplumsal bir düzeye erişmiş salgınların incelenmesi, doğanın hastalık yaratan yıkıcı diyalektiğinin somut bir toplumsallık içerisinde incelenmesini gerekli kılmaktadır. Bu nedenle yazının izleyen bölümünde yapacağımız öncelikle doğanın diyalektiği konusundaki düşüncelerimizi paylaşmak ve ardından günümüz kapitalizminin salgın yaratan doğasına ilişkin düşüncelerimizi açıklamaktır. Hemen belirtmeliyiz ki her iki konu da çok geniş ve tartışmalı bir yazına sahiptir. Bu yazıda elbette tüm bu tartışmaların zenginli-

ğine girebilme olanağımız yok. Ekoloji alanındaki konumlanışımız büyük ölçüde başta John Bellamy Foster ve Monthly Review geleneğinin doksanlı yılların sonundan itibaren Marx ve Engels’in doğa ve toplumun karşılıklı diyalektiği üzerine sürdürdüğü tartışmalardan esinlenmektedir. Salgının somut toplumsallığı üzerine yaptığımız tartışmanın da yine bu çerçeveden hareket ettiğini belirtmeliyiz. Salgının varlığı ve hareketliliği dünya kapitalizminin bugün sahip olduğu emperyalist üretim ve dağıtım alanlarında aranmaktadır. Asıl olarak küresel çokuluslu şirket ağlarında gerçekleşen bu “neden sonuç” ilişkisi yalnızca hastalığın oluşumu sürecinde gerçekleşmemektedir; dahası bu tekelci yapılar ve örgütsel ağ aynı zamanda hastalığın çözümü için de devrededir. Kapitalizmin metalaşma mantığı yalnızca dünyayı tüketmiyor; sermaye tükenen dünyayı tekrar kendi kâr mantığı içinde çözümlenmeye çalışıyor. Bugün küresel ilaç tekelleri arasında süren kıyasıya rekabet bu “yaratıcı yıkımın” bir örneğidir. Bu nedenle yazının son bölümü bu öykünün arka planını aralamayı hedefliyor.

Doğa ve insan ilişkisine yönelik düşünsel geleneklerin felsefi konumlanışlarını temel olarak üç blokta gruplandırmak mümkündür: Doğayı insanın (*toplumun*) dışında (*kendinde bir yapı olarak*) gören düalist (*ikili*) yaklaşımlar; insanın ve toplumun bileşik, tek bir bütünü oluşturduğunu (varlığın tek bir unsurdan oluştuğunu) öngören monist (*tekçi*) yaklaşımlar ve doğa ile insan ilişkisinin bileşik ama kendi mantıklarıyla karşılıklı etkileşim içinde yapılar olduğunu öngören (çoklu) diyalektik yaklaşımlar²¹. Bugün düalist ve monist soyutlama düzeylerinden hareketle sürdürülen doğayı yönetme (kontrol altına alma) amaçlı teknoloji merkezli yaklaşımlarda ya da ekoloji merkezli doğayı koruma söylemlerinde egemen olan tutum doğanın toplumdan ayrı, dışsal (*soyut*) bir alan olarak görülmesidir (**Castree, 2001**). Diğer taraftan diyalektik yaklaşım ne düalisttir ne de monist; insanlar doğal çevrelerini şekillendirirken, eşzamanlı olarak onun tarafından dönüştürülürler de. Ve bu, doğal çevrenin bütünlüğü bağlamında ne belirleyici ne de belirlenen oldukları anlamına gelir (**Angus, 2020**). İlk iki konumlanış bugün kapitalizmin küresel kurumları ve sivil toplum örgütlenmelerinin anaakım liberal görüşlerinde egemendir. “Anaakım liberal doğa anlayışı ekolojik krizi topluma değil, doğaya ait bir sorun olarak görür. Bu anlayış aynı zamanda kapitalistler tarafından yaratılan toplumsal ve ekolojik sorunları tüm insanlığın sorunu ve sorumluluğu olarak görür ve gösterir” (**Özberk 2017**). Bu yaklaşım özü itibarıyla salgınlar için de geçerlidir. Salgınların biyolo-

jik nedenleri ve üreme süreçleri, nerede ve hangi ortamlarda geliştikleri bilinse de “salgınlar mevcut toplumsal ilişkilerden azade doğal felaketlerdir”.

Oysa David Harvey (2020)'in COVID-19 salgınına yorumlarken haklı olarak belirttiği gibi salgınlar söz konusu olduğunda “doğal felaket diye bir şey yoktur”. Marksist ekoloji ya da daha geniş anlamıyla doğa ve toplum diyalektik etkileşimi “doğal kabul edilen felaketlerin toplumsal nedenlerinin anlaşılması açısından” önemli bir müdahaledir. Kapitalizmde bu sorunun merkezinde sermayenin doğa üzerinde yarattığı metabolik çatlak (*metabolic rift*) yer alır²². Yani sermayenin sürekli birikim mantığı doğanın kendini yeniden üretim mantığıyla çelişir. Harvey'in vurguladığı gibi: Sermaye, kendi yeniden üretiminin çevresel koşullarını değiştirir, fakat bunu istenmeyen sonuçlar (iklim değişikliği gibi) bağlamında ve sürekli olarak çevresel koşulları yeniden şekillendiren özerk ve bağımsız evrimsel güçlere karşı yapar.

Marx'ın doğa ve toplum üzerine düşünceleri doktora tezi olan “*Demokritos ile Epiküros'un Doğa Felsefesindeki Ayrım*” adlı çalışmasından Kapital'e uzanan geniş bir izleğe sahiptir. Elbette bu izlekte Engels'in diyalektik materyalizm yorumunun de özel bir yeri vardır²³. Doğanın diyalektiği yaklaşımına göre doğa ve insan arasındaki ilişki, tek bir bütünlük içinde içsel diyalektik bir bağ oluşturur. Bu bütünlüklü yapıdaki çatlaklar kapitalizmin doğaya yabancılaşmasının (*doğanın metalaşmasının*) ürünüdür. Marx'ın burjuva toplumunun eleştirel incelemesine yönelik ilk çalışması kabul edilen 1844 *El Yazmaları*'nda (daha sonra asıl içeriklerine ulaşacak olan) kapitalist sömürü ve doğa ilişkilerine ilişkin -*insanın inorganik bedeni olarak doğa, toplumsal metabolizma, yabancılaşma, doğaya hakimiyet, doğanın insanlaşması ve insanın doğallaşması*- kavramlar yerini almıştır. Yine de kapitalizmde sermayenin doğayı kuşatan kendine özgü biçiminin en açık çözümlerinin *Grundrisse* ve *Kapital*'de yer aldığını söylemek mümkündür. “Yabancılaşmış emek, insanı inorganik bedeni olan doğadan kopartır. Grundrisse'de, insanın doğal varlığı ile onun inorganik bedeni olarak doğa arasındaki ayrılmayı, insanın varoluş koşullarının ayrılması olarak niteleyen Marx, bu yarılmanın kölelik ve serflikten farklı olarak yalnızca ücretli emekle sermaye arasındaki ilişkide kabul gördüğünü vurgulamıştır” (**Çoban, 2012**)²⁴. Kapital'de metabolizma kavramının *emek sürecinin bir boyutu olarak doğa toplum ilişkilerini kapsayacak şekilde, toplumsal metabolizma* olarak yapılandırıldığına tanık oluruz²⁵. Bu kavram ve onun uzantısı olan metabolik çatlak (*me-*

tabolic rift) yorumu özellikle John Bellamy Foster'ın Marx'ın ekolojisi ve COVID-19'da dahil kapitalizmin küresel yıkımları üzerine sürdürdüğü tartışmalarda merkezi öneme sahiptir.

Sermaye birikimi mantığının, doğanın yeniden üretim sürecine nasıl zarar verdiği etrafında şekillenen bu kavram, kapitalizmin neden olduğu çevresel bozulmayı, ekolojik dengeyi nasıl sekteye uğrattığını ve dolayısıyla doğanın temel işleyişine engel olduğunu betimler (**Angus, 2020**). Foster'ın, Marx'tan hareketle işlevsel hale getirdiği *metabolik çatlak* kavramı Marx'ın 19.yy'da kapitalist tarımın toprağın doğa dengesinde yarattığı tahribat ve Kapital'in üçüncü cildinde *kapitalist toprak rantının doğuşu* bölümünde yaptığı yoruma dayanır²⁶. 1850'lerin sonlarında ve 1860'larda, Avrupa ve Kuzey Amerika'da sanayileşmiş yeni kapitalist tarım, toprağın besin maddelerinin tükenmesine neden olarak, toprak verimliliğinin hızla düşmesine neden oldu. Marx, doğanın bu şekilde tükenişini toplumsal metabolizmada oluşan “onulmaz bir yarık” olarak tanımladı²⁷.

Diğer taraftan, büyük toprak mülkiyeti tarım nüfusunu durmadan azalan bir en alt düzeye indirir ve onun karşısına durmadan artan, büyük kentlerde yığınlar halinde bir araya getirilen bir sanayi nüfusu çıkarır; bu yolla, yaşam hakkındaki doğa yasalarıyla belirlenen toplumsal metabolizmanın bütünlüğünde onulmaz bir çatlığa yol açan koşulları doğurur; bu koşullar nedeniyle toprak gücü israf edilir ve bu israf ticaret aracılığıyla ilgili ülkelerin sınırlarının çok ötesine taşınır... Büyük sanayi ile sınıai bir şekilde yürütülen büyük tarım birlikte iş görür. Başlangıçta, ilkinin daha çok emek gücünü ve dolayısıyla insanların doğal gücünü, ikincisininse daha çok doğrudan doğruya toprağın doğal gücünü tahrip edip yıkıma uğratmasıyla birbirlerinden ayrılırken, gelişmenin ilerleyen aşamalarında, sanayi sisteminin kırlarda da emekçileri güçten düşürmesi ve sanayi ile ticaretin de tarıma toprağı tüketmenin araçlarını sağlaması yoluyla el ele verirler (**Marx, 2015b**).

Marx'ın bu yorumu elbette yalnızca Kapital'in üçüncü cildinde bulunmuyor; Kapital'in birinci cildinde de Foster'ın alıntılıdığı gibi Marx benzer gözlem ve sonuçları vurguluyor ve bu çatlakların, salgınların sonuçlarını *açlıkla* güçlendirerek, insan kıyımına yol açtığını not ediyor²⁸.

Kapitalist üretim tarzı, büyük merkezlerde toplanmasına yol açtığı şehirli nüfusun toplam nüfus içindeki ağırlığını durmadan artırması ile birlikte,

bir yandan, toplumun tarihsel hareket gücünün yoğunlaşmasını sağlarken, diğer yandan, insanla toprak arasındaki madde alışverişini, yani insanın topraktan alıp besin maddesi ve giyim eşyası olarak yararlandığı unsurların toprağa dönüşünü ve dolayısıyla topraktaki verim gücünün devamı için gerekli olan ebedi koşulu ihlal eder... Şehir sanayilerinde olduğu gibi modern tarımda da emeğin üretkenliğinin ve hareketliliğinin artması bizzat emek gücünün israfı ve kemirilip tüketilmesi pahasına olur. Ayrıca, kapitalist tarımdaki her ilerleme, sadece işçiyi soyma sanatında bir ilerlemeden ibaret olmayıp, aynı zamanda toprağı soyma sanatında da bir ilerlemedir; belli bir zaman aralığı için toprağın verimliliğinin yükseltilmesinde kaydedilen her ilerleme, aynı zamanda, bu verimliliğin sürekli kaynaklarının mahvedilmesi yolunda da bir ilerlemedir (**Marx, 2015a**).

Marx'ın doğa ve insan ilişkisi üzerine düşünceleri elbette yalnızca felsefi düzeyde bir konumlanış değildi; döneminin klasik liberal düşüncesindeki Malthuscu "bahşedilmiş bir hediye olarak doğa" kavrayışına karşı da devrimci bir karşı duruştu. "Marx, ekolojik sorunu aynı anda hem ekonomik hem de ekolojik olarak anlayan ve köklerinin kapitalist üretim tarzında olduğunu söyleyen yegâne diyalektik sistem görüşünü ortaya koydu. Başka hiçbir yaklaşım, Antroposen'deki pratiğimizi anlamlandıracak doğa bilimsel ve sosyal bilimsel bir eleştiriyi bütünleştirme kapasitesine sahip değildir" (**Foster, 2016**).

Foster'ın asıl başarısı, Marx'ın toplumsal metabolizma ve metabolik yarılma yorumunun kapitalizmin toplumsal ve ekolojik krizler yaratan doğasının çözümlenmesinde hayati bir öneme sahip olduğunu yeniden keşfetmesiydi (**Angus, 2020**). Tıpkı 1840'larda yaşanan toprak tahribatı, açlık ve salgınlar arasındaki ilişkide olduğu gibi bugün de küresel ısınma, tatlı suların yok oluşu, ozon tabakasının incelmeye, ormansızlaşma, toksik maddelerin hızla yayılımı, türlerin yok oluşu, genetiği değiştirilmiş organizmaların (*bakteri ve virüslerin*) kontrolsüz biçimde üremesi ve bunların yol açtığı salgın hastalıklar, küresel kapitalizmin (*yeni emperyalizmin*) uluslararası şirket ağlarıyla inşa edilen gıda ve üretim sistemlerinin emek ve doğal kaynaklar üzerindeki sömürü ilişkilerinden bağımsız anlaşılabilir²⁹. Neil Smith'in dediği gibi kapitalizmle birlikte yerkürenin hiçbir parçası *atmosfer, okyanuslar, jeolojik alt katman ya da biyolojik üst katman* sermayeden bağımsız değildir. Doğa sermayenin mantığıyla üretilmiş bir tür *ikinci doğaya* dönüşmüştür³⁰.

Foster ve Suwandi (2020)'nin Monthly Review'deki "COVID-19 ve Katastrof Kapitalizm" başlıklı yazısında bugün kapitalizmin yaşadığı ekolojik çatlağı ve bunun yol açtığı küresel salgınların oluşumu ve yayılımını anlamamız için özellikle iki konunun yapısal düzeyde önemli olduğunu vurgulamaktadır: tarım ve hayvancılık alanındaki endüstriyel büyük ölçekli çiftlikler üretimi ve bu üretimin de içinde yer aldığı küresel meta (*tedarik ya da değer*) zincirleri³¹. İlki salgınların oluşumu için *zoonoz*³² ortamını hazırlarken, ikincisi, *kapitalist meta sistemi ve hareketliliğini*, bu koşulların oluşumuna yol açan sermayenin mantığını ve küresel ağlarını sorgulamamıza olanak sağlamaktadır. Sermayenin küresel düzeyde yoğunlaşmasını temsil eden bu iki eğilim çevre ekonomileri de kuşatan yoğun (*mega*) kentleşme, küresel insan hareketliliği ile kapitalizmin hiç olmadığı kadar bileşik ve eşitsiz bir yapıya dönüştürmüştür. Bu yapının yeniden üretimi ve sürdürülebilirliği küresel sermayenin üretim devrelerinin (*circuit of capital*) rekabet baskısıyla şekillenmektedir. Sermayenin genel mantığı olan *hız* meta sistemi ve insan hareketliliğiyle dünyayı giderek daha *akışkan* hale getirmiştir. Küresel salgınlar bu döngülerin giderek hızlanan dişlileriyle dünyaya yayılmaktadır. Foster'ın bu salgınların oluşumunu ve salgınlara karşı konumlanış farklarını tarif eden görüşlerini aşağıda aktarıyoruz:

"Geçtiğimiz 10 yılda, özellikle hayvanlardan insanlara bulaşan SARS, MERS, H1N1 gibi hastalıkların ortaya çıkmasıyla hastalıkların sebeplerine dair Tek Sağlık-Tek Dünya (*One Health-One World*) denen bütüncül bir yaklaşım öne sürüldü. Bu model epidemiyolojik analizi ekolojik bir temelde incelemekte ve böylelikle ekoloji bilimcileri, fizikçileri, veterinerleri ve halk sağlığı çalışanlarını küresel bir düzeyde bir araya getirmekteydi. Fakat çıkış noktası itibarıyla ekolojik bir çerçeveden hareket eden Tek Sağlık yaklaşımı DB, DSÖ, Amerika Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezleri tarafından sahiplenildi ve bir nevi içeriği boşaltıldı. Tek Sağlık bağlamındaki korporatist anlayış kamu sağlığı, özel tıp, hayvan sağlığı, tarım ve büyük ilaç şirketlerinin çıkarlarını bir araya getirip bir yandan salgın hastalıklara yönelik tepkiyi güçlendiren diğer yandan sermayenin ve özellikle de tarım endüstrisinin baskın olduğu bir şirket stratejisinin ortaya çıkışını sergileyen bir yapıya dönüştü. Sonuçta epidemiyolojik krizler ve kapitalist dünya ekonomisi arasındaki bağlantılar bütüncül bir model gibi görünen bir çerçeve altında önemsizleştirildi.

Hal böyle olunca bu anaakım Tek Sağlık anlayışına karşılık hastalıkların sebeplerine dair eleştirel bir

bakış sunan ve Yapısal Tek Sağlık (*Structural One Health*) diye adlandırılan yeni bir yaklaşım ortaya atıldı³³. Bu yaklaşım tarihsel materyalizm temelinde yükselmektedir. Temel mesele günümüz küresel ekonomisinde çevresel koşulları hızla değiştiren sermaye döngülerinin küresel salgınlarla ilişkisini ortaya koymaktır. Yapısal Tek Sağlık şöyle tanımlanmaktadır³⁴: “Sermayenin küresel döngülerini ve derin kültürel tarihsellikler de dahil olmak üzere diğer temel bağlamların, bölgesel tarım ekonomilerine ve bunlarla ilişkili türler arası hastalık dinamiklerine olan etkilerini inceleyen yeni bir alan” (**Foster ve Suwandi, 2020**).

Grubun endüstriyel tarım ve hayvancılık üretimi ve bu üretimin küresel düzeyde yarattığı sorunlar üzerine görüşleri özellikle evrim biyoloğu Rob Wallace’in çalışma alanını oluşturmaktadır. Wallace artık bir klasik kabul edilen “Büyük Çiftlikler Büyük Gripler Yaratır” (*Big Farms Make Big Flu*) kitabı bu yapıların doğa ve insan üzerine yarattığı tahribatı (çatlağı) tüm açıklığıyla ortaya koymaktadır. Temel tez endüstriyel tarım ve besi hayvancılığı sisteminin başta Asya olmak üzere, çevre ekonomilerin gelecekteki sistemlerini ve doğal yapılarını çökerttiği, tohum sistemlerinden besi hayvancılığına uzanan mono kültürlü hibrit bir dünya yarattığı üzerine şekillenmektedir³⁵. Wallace (2020a) ısrarla vurguluyor: *Sermayeden bağımsız bir patojen yoktur...*

Wallace 21.yy’da grip şeklinde tekrarlanan ölümcül salgınların nedenlerini “*Kapitalist Tarım ve COVID-19: Ölümcül Bir Kombinasyon*” başlıklı söyleşisinde dünyanın bir tür Çiftlik Gezegenine dönüştüğünü vurgulayarak şunları belirtiyor: Bu yapılar bugün yaşadığımız salgınların aktarım mekanizması olan zoonoz için de üretim merkezleridir. Endüstriyel üretim (*domuz, kümes hayvanları ve benzerleri*) balta girmemiş ormanlara doğru genişledikçe, yabancı gıda işleticilerine kaynak popülasyonları için ormanda daha fazla tarama yapmaları konusunda baskı yapmakta, bu da COVID-19 dahil olmak üzere yeni patojenler ve ara bağların yayılmasını arttırmaktadır³⁶. Ayrıca evcil hayvanların genetik olarak monokültür yetiştirilmesi, bulaşmayı yavaşlatmak için mevcut olan her türlü bağımsızlık emniyet şeridini ortadan kaldırmaktadır. Popülasyon büyüklükleri ve yoğunlukları arttıkça bulaş oranları da artmaktadır. Her endüstriyel üretimin bir parçası olan yüksek ürün hacmi, virüsün evriminin yakıtı olarak, hastalığa duyarlı canlıların sürekli yenilenen üretimini sağlar. Wallace ayrıca endüstriyel çiftlik üretimi ve “ıslak pazarların” (*wet markets*) yeni büyüyen kent- sel mekânlarda salgınlar için tamamlayıcı bir bağ

oluşturduğuna dikkat çekmektedir³⁷. Bu yeni kent mekanları Wuhan’da olduğu gibi patojenlerin ilk elden taşındığı alanlar olmaya müsaittirler³⁸; yine de mevcut salgının başlangıç noktasının Wuhan’daki toptan yabancı hayvan (*egzotik ürünler*) pazarı olduğu yönündeki ortak görüş, bu pazarlara taşınan ürünleri, bunların üretimini örgütleyen, dağıtımını gerçekleştiren şirketler topluluğunu (yani yabancı tarımın kökenlerini ve artan biçimde sermayeleşmesini) dikkate almadığı için eksiktir. Asıl Çiftlik Gezegenini kâr amaçlı örgütleyen “Londra, New York ve Hong Kong gibi sermaye merkezleri bize ulaşan hastalıkların öncül merkezleridir” (Wallace, 2020a)³⁹.

Benzer biz izlekte Mike Davis (2020)’in COVID-19 salgınının ardından yayınladığı “*Canavar İçeri Girdi*” (*The Monster Enters...*) kitabı 21.yy’da yaşadığımız salgınların üretim mekanizmalarını ve bunun yarattığı toplumsal yıkımları konu edinmektedir⁴⁰. Davis, Wallace’in kapitalizmin büyük şirketlerle aracılığıyla yol açtığı metabolik çatlak görüşüne Tyson Food şirketiyle örnek vermektedir⁴¹:

“Kümes ve büyük-küçük baş hayvancılığın endüstrileşmesinin dünya çapındaki ikonu -her sene 2,2 milyar tavuğu öldüren Tyson Foods [şirketi]- dikine koordine edilen büyük ölçekli üretimin, anlaşmalı üreticilerin sömürülmesinin, ilkel anti-sindikacılığın, iş kazalarının kalesi olmanın, atıkların kontrolsüzce doğaya salınımının ve siyasi yozlaşmanın eşanlamlı sözcükleri haline geldi. Tyson gibi canavarların küresel hükümlerliği, küçük üreticileri ya büyük ölçekli tavuk ve domuz eti üretimine entegre olma ya da yok olma cenderesine sürüküyor... Bütün tarımsal faaliyet alanlarını çiftçilerin kanatlı hayvan bekçisi pozisyonuna itildiği kümes hayvancılığı mağazalarına dönüştürüyor. Aynı zamanda, hayvancılık tarımdan ayrışıyor; tahıl ve besi üretimi mekânsal olarak tavuk ve domuz yetiştirme alanlarından koparılıyor” (**Davis, 2020**)⁴².

Davis, 1990’lı yıllarda yaygınlaşan “Hayvancılık Devrimi”ni (*Livestock Revolution*) tıpkı “Yeşil Devrim”de⁴³ (*Green Revaluation*) olduğu gibi köylü ve aile çiftçiliğinin değil büyük şirketlerin lehine çalıştığını; Asya’da 1990’lı yıllardan beri artan kümes hayvancılığının yüzde 80’inin büyük ölçekli endüstriyel çiftliklerde gerçekleştiğini ve gelecekte de bu eğilimin sürmesinin beklendiğini belirtmektedir (**Davis, 2020**). Yeşil Devrimin çevre ekonomilere taşınışının kökleri 1960’lı yıllara uzanıyor; ancak bu sürecin küreselleşmesi başta Dünya Bankası ve FAO’nun teşvikleriyle

neoliberal dönemde gerçekleşti. Yeşil Devrimin dünya tarımında yarattığı çokuluslu şirketleşme süreci, 1990'lı yılları izleyerek hızlanan Hayvancılık Devrimiyle güç kazanarak tam anlamıyla kapitalist bir gıda rejimine dönüşmüş görünüyor. Bu süreç sermaye için bir devrim niteliği taşısa da giderek yoksullaşan köylü ve küçük üreticiler ve elbette doğanın kendisi için hiç kuşkusuz bir *karşı devrim* niteliği taşımaktadır.

Marx'ın 1840'lar için Kapital'de anlattığı öykünün bugün çok daha yoğun ve genelleşmiş düzeyde dünyalaştığını söylememiz mümkün. Küresel gıda pazarını ele geçirmeye yönelik endüstrileşmiş tarım işletmeleri Foster'ın *emek ve toprak arbitrajı* (kâr ve rant) olarak tanımladığı saiklerle çevre ekonomilerin kaynaklarına yöneldikçe, doğa ve toplum ilişkisinin bütüncül metabolizmasını parçalıyor. Böylesi bir durumsa, Foster'ın Tek Sağlık yaklaşımını eleştirirken haklı olarak söylediği gibi, doğanın ve insanın ortak sağlığının sermayeden ve toplumsal sınıf çelişkilerinden bağımsız yorumlayarak, bu alanda korporatist politikalar geliştirme çabalarının aslında sisteme nasıl içkin ve ne kadar çaresiz olduğunu ortaya koyuyor. Bu durumun en somut örneğini COVID-19 salgınına önlemek için geliştirilen "aşının" hangi şirketlerce üretildiğini ve neredeyse hiç tartışılmadan nasıl metalaştığını izlerken görüyoruz.

Küresel sağlık politikalarının korporatist çatısı sayılan DSÖ'nün küresel şirketlerin tekelinde olan aşı politikası karşısında yoksul ülkelerin *yoksun kalmalarını* ancak ahlaki bir geri çekilişle, "durumun vahim" olduğunu küresel kamuoyuna çaresizce ifşa edişinde izliyoruz. Bu tür korporatist yapıları küresel kurumlar aracılığıyla tüm insanlığın genel yararına sürdürebilmeleriyle neredeyse imkânsız görünüyor. Gelirlerinin yüzde 80'ni bağışlardan oluşan DSÖ'nün elbette genel kamu çıkarı adına ısrarlı politikalar sürdürmesi beklenemez (**Birn ve Richter, 2018**). "Hayırsever" Bill Gates ve eşinin Bill & Melinda Gates Vakfı DSÖ'nün en önemli bağışçısıdır. Ama aynı Bill Gates küresel ilaç tekellerinin borsa işlemleri üzerinden milyonlarca dolarlık spekülasyon gelirinin de sahibidir. İlaç şirketlerinin patent haklarını savunan Gates, çözümden değil kazanç sağlayan tedaviden yanadır. DSÖ'nün 2005 yılındaki toplantısında sıtma için yaptığı konuşma "hayırsever" bir kapitalistin konuya nasıl baktığını açıkça ortaya koymaktadır: "Bazıları ancak yoksulluğu önlersek sağlığı iyileştirebileceğimizi söylüyorlar. Yoksulluğu önlemek elbette önemli bir hedef. Ne var ki dünya, çiçek hastalığını önlemek için yoksulluğu gidermek zorunda değildi ve biz de sıtmayı önlemek için yok-

sulluğu gidermek zorunda değiliz. Biz bir aşı üretmek ve dağıtmak zorundayız⁴⁴." Bill Gates elbette neoliberal hayırseverliğin (*philanthropy*) tek karşılığı değildir; çok daha örgütlü yapılar sermayenin sağlık sisteminin tüm süreçlerinde yer almaktadırlar. "Büyük Besin, Büyük Çiftlik, Büyük İlaç" (*Big Food, Big Farm, Big Pharma*) şirketlerine büyük ölçüde ev sahipliği yapan ABD'de bu örgütlenmeleri temsil eden tüm büyük şirketlerin kendi "hayırseverlik" ağları ve örgütlenmeleri mevcuttur. ABD'deki İlaç Araştırma ve Üreticiler Birliği (PhRMA) kendi sektörünün lobi faaliyetlerini örgütleyen hayırsever kuruluşların başını çekenlerdendir. Birliğin üyeleri olan ve patentli marka ilaçların çoğunu üreten şirketlerin sahipleri misyonlarını şu şekilde açıklamaktadır: "Hastalar için önemli ilaçların ilaç şirketleri tarafından *keşfini* teşvik etmek..." Mickey Smith, *Big Pharma, and The People: A Century of Dis-Ease* adlı kitabında şunu not ediyor: "2017 yılı itibarıyla 50 üyesi ve 445 milyon dolar varlığı bulunan kurum (PhRMA); bu paranın 128 milyon dolarının lobi faaliyetlerine gittiği rapor edilmiştir." Kapitalizmin ironik olan yanı, salgınların (ya da obezite ve benzeri genelleşmiş hastalıkların) yalnızca nedeninin değil çözümünün de sermayeye ve onun kurallarına tabi oluşudur. Bu nedenle Foster'ın "sorun tek başına salgını kontrol etmek değildir; sorun gezegenin metabolizmasının sürdürülebilir şekilde yeniden üretebilmesi için toplumun radikal düzeyde yeniden yapılanmasıdır" görüşü tümüyle doğrudur. İzleyen bölümde küresel tekelci ilaç sanayinin örgütsel yapısını aralamaya çalışıyoruz. Bu yapı içinden bugün farklı şirket topluluklarıyla insanlığa çare olarak sunulan *Aşı Süreci* olarak tanımlayabileceğimiz gelişmelere ilişkin düşüncelerimizi paylaşıyoruz. Bugün deneyimlediğimiz *Aşı Süreci*, Marx'ın bir metanın ikili karakteri olarak yaptığı temel ayrımın önemini -yani *kullanım değeri* ve *değişim değeri* arasındaki ayrımı- tüm çıplaklığıyla sergilemektedir. Elbette aşının *kullanım değerini* merkeze alan tüm görüşler bu ürünün bir kamu malı olduğunu; bu nedenle üretim ve dağıtım sorumluluğunun tüm insanlığı kapsayan küresel halk sağlığı sorumluluğu içinde gerçekleşmesi gerektiğini savunacaklardır. Aşının bir mülkiyet olduğunu düşünenler ise onun değişim değerine odaklanacak, Gates ve benzeri hayırseverlerin yaptığı gibi kapsayıcı düşük fiyatları kamasallık olarak ilan edeceklerdir. Öyleyse bilinen öykünün temel süreçlerine bakalım...

Oksimoron: çözüm sermayedeyse, iyileşmek mümkün mü?

Küresel kapitalizmin *Büyük Besin, Büyük Çiftlik, Büyük İlaç* üçlüsünde yer alan şirketler topluluğunun

yarattığı ürünler tüm insanlığın toplumsal metabolizmasına eklenerek hızla büyüyor. *Statista*'nın verilerine göre 2001 yılında 390 milyar olan küresel ilaç pazarı (*gelirleri*), 2019 yılında 1 trilyon 250 milyar dolara ulaşmış durumda. Bu pazarın en büyük bileşeni yüzde 45 ile ABD'dir. Onu yüzde 8,5 ile Çin; yüzde 7,1 ile Japonya; yüzde 4,2 ile Almanya ve yüzde 3,2 ile Fransa izlemektedir. İlaç şirketleri bu büyüklüğe ulaşan bir pazarda küresel meta zincirleriyle sağlık sistemlerinde tekeli bir güç oluşturuyor.

Küresel değer zincirlerinin üretim ve ticaret düzeylerini tam anlamıyla ölçümlemek oldukça güçtür. Foster ve Suwandi (2020)'in Marksist bir perspektiften çerçevesini çizdiği bu zincirlerin küresel üretim (*değer zincirleri-value chain*) ve ticaret payları (*tedarik zincirleri-supply chain*) birlikte değerlendirilirse küresel ekonomideki ağırlıkları tahmin edilebilir. Çok üzerinde gerçekleştiği görülecektir. Tekelci ilaç şirketlerin küresel örgütsel yapıları da bu tür bir ağ içinde hareket etmektedir. Bu tekeli yapının küresel ekonomideki hakimiyeti tarihsel olarak üç aşama içinde izlenebilir: İlk dönem 19. yy ortasından İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar uzanan ve çoğunlukla doğada bulunan *kokain* ve *penisilin* gibi iyileştirici özellikleri olan maddeleri bulup basit yöntemlerle imalat sürecine sokan küçük ölçekli şirketlerin yaygınlaştığı dönemdir. Bu ilk şirketler genellikle kuşaktan kuşağa geçen ve sonrasında anonim şirketler haline gelen aile işletmeleridir (**Busfield, 2020**). İkinci dönem İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1990'ların başına kadar süren, Amerikan ve Avrupa şirketlerinin bilim ve

teknoloji alanındaki gelişmelerle birlikte hızla büyüdüğü ve ilaç endüstrisinin uluslararası dikey (*tekelci*) örgütsel bir yapı kazandığı dönemdir. AR&GE çalışmalarının çoğunlukla firma içinde yürütüldüğü bu dönemde uluslararası şirketler özellikle OECD ülkeleri için yeni patentli ürün üretimine odaklandılar (**Haakonsson, 2009**)⁴⁵. Ayrıca yine bu dönemde şirketlerin sahiplik yapısı da değişir ve sonrasında finansallaşmanın da giderek önünü açacak şekilde şirketler hızla sermaye piyasalarına yani hissedarlık (*shareholder*) sistemine giriş yaparlar⁴⁶.

İlaç sanayinde uluslararasılaşmanın hız kazandığı İkinci Dünya Savaşı sonrası bu dönemde, küresel meta zincirleri de iki koldan ilerlediler. İlk Gereffi (1994)'nin "üretici şirket yönetimindeki" (*producer-driven*) mal zincirleri olarak tarif ettiği üretim zincirleridir. Bu örgütlenme tarzında AR&GE harcamaları ve piyasaya giriş maliyeti yüksek olup, merkez kapitalist ülke pazarları için "marka ürünler" üretilir. İkincisi ise uluslararası şirketlerin çevre ekonomilerin pazarlarına girişteki ticari engelleri aşmak için üretimlerini bu ülkelere *taşeron* olarak taşımalarıyla gerçekleşen ve öncelikli olarak bu ülkelerin pazarlarını hedef alan meta zincirleridir (**Haakonsson, 2009**)⁴⁷.

Sektörün son dönemini ise meta zincirlerinin yeniden şekillendiği 1994 sonrasında günümüze uzanan süreç oluşturur. Bu sürecin genel sonucu sektördeki finansallaşma eğiliminin artarak, tekeli yapıların güçlenmesi olmuştur⁴⁸. 1994 yılı Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)'nün *Ticaretle Bağlantılı Fikri*

Tablo 1. İlaç satışlarına göre dünyadaki en büyük ilaç şirketleri

Sıra	Şirket	Merkez	İlaç satışları (\$ milyon)	İlaç satışlarının toplam içindeki yüzdesi
1	Pfizer	Amerika	52,824	100
2	Merck & Co	Amerika	35,151	88
3	Johnson & Johnson	Amerika	33,464	47
4	Hoffman-la Roche	İsviçre	39,494	77
5	Sanofi	Fransa	35,850	100
6	Novartis	İsviçre	32,562	67
7	AbbVie	Amerika	25,638	100
8	AstraZeneca	İngiltere	23,002	100
9	Gilead Sciences	Amerika	29,953	99
10	Amgen	Amerika	22,991	100
11	Bristol-Myers SquibbTeva	Amerika	19,427	100
12	Teva	İsrail	21,903	100
13	Bayer	Almanya	17,241	35
14	Eli Lilly	Amerika	18,064	85
15	GlaxoSmithKline	İngiltere	19,969	59

Kaynak: Source: Igeahub, 2017'den aktaran Busfield (2020)

Mülkiyet Hakları Sözleşmesi'nin (TRIPS) kabul edildiği küresel ilaç şirketleri için özel bir yıldır. Bu sözleşmeyle üye ülkelerin ilaç şirketlerine 20 yıl patent hakkı tanınmıştır. En çok küresel meta zincirlerini kontrol eden uluslararası şirketler topluluğunun işine yarayan bu sözleşme sonrasında küresel ilaç endüstrisi (*tıpkı birçok alanda olduğu gibi*) yeniden şekillenmiştir. Bu şirketler patent (*mülkiyet*) ayrıcalıklarından faydalanmak için patent alma potansiyeli olan küçük ölçekli şirketleri satın almaya başladılar. Tekelleşmenin yoğunlaştığı bu süreçte, *satın alma ve birleşmeleri* en çok teşvik edenler, ilaç şirketlerine satın alabilecekleri şirketleri öneren ve gerekli krediyi sağlayarak yüksek kâr elde eden *finansal kurumlar* oldu (**Busfield, 2020**). Sektörde halen hızlı bir şekilde devam eden satın alma ve birleşmeler nedeniyle en büyüklerin dünya sıralamasındaki yeri sık sık değişmektedir. Aşağıdaki Tablo 2017 yılı itibarıyla ilaç satışları üzerinden (bu şirketlerin bazılarının gelirlerinin önemli bir kısmını kozmetik ve hijyen ürünleri oluşturmaktadır) en büyük 15 şirketi göstermektedir. Tablo 1'de görüldüğü gibi en büyük şirketlerin 8'i Amerika merkezlidir.

Diğer taraftan bugünkü ilaç sektöründe küresel meta zincirlerinin nasıl örgütlendiğine bakıldığında ürüne göre değişen üç farklı yapı izlenmektedir. Bunlardan ilki patentli marka ürünlerin üretildiği "üretici şirket yönetimindeki" (*producer-driven*) mal zincirleri; ikincisi, patenti biten ürünlerin kaliteli eşdeğerlerinin (*quality generics*) üretildiği "satın alıcı yönetimindeki" (*buyer-driven*) mal zincirleri ve sonuncusuysa genellikle çevre ülkelerde, o ülkelerin pazarlarına yönelik ağır kesici gibi düşük değerli eski ilaçların üretildiği "bağımsız" olarak tanımlayabileceğimiz (*non-driven*) mal zincirleridir (**Haakonsson, 2009**).

Düşük değerli ilaçların üretildiği meta zincirleri AR&GE çalışmalarının olmadığı, piyasadan temin edilen farklı girdilerin karıştırılmasıyla seri üretimin yapıldığı ve düşük kâr marjına sahip zincirlerdir. İlaç endüstrisinin giderek küreselleşmesi ve yeni aktörlerin sektöre dahil edilmesi genellikle kaliteli eşdeğerlerinin (*quality generics*) üretildiği *satın alıcı yönetimindeki* mal zincirlerinde gerçekleşmektedir. Bu eğilimin nedeni kaliteli eşdeğer ürünlerin üretiminin maliyetlerini düşürmek için üretimlerinin çevre ekonomilere taşınmasıdır. Hindistan, Çin, Singapur ve Brezilya bu açıdan öne çıkan ekonomilerdir (**Haakonsson, 2009**). Örneğin Çin küresel ilaç sektörünün *etken maddelerinin* yüzde 40'ının üretim ve tedarikini gerçekleştirmektedir (**Busfield, 2020**). Eşdeğer ürünlerin üretimi *Amerikan Gıda ve İlaç Dairesi* (USFDA) ve İngiltere İlaç ve Sağlık Ürünleri Düzenleme Kurulu (UKMHRA) gibi denetim otoritelerinden yüksek kalite onay belgesi gerektirdiğinden, sektöre dışardan girişler kolay olmamaktadır. Ayrıca bugün gelinen aşamada birçok merkez ülkenin, uluslararası ticaret sözleşmelerinde *post-TRIPS* koşulları olarak tanımlanan daha katı (sınırlayıcı) ikili anlaşmalara yöneldiği bilinmektedir (**Sells, 2020**).

Üretici şirket yönetimindeki zincirler genellikle yüksek kâr elde ettikleri gelişmiş ülke pazarlarına yönelmektedirler. TRIPS sayesinde edindikleri 20 yıllık korumayla tekeli kâr elde eden bu şirketler ayrıca düzenli aralıklarla mevcut ilaçlarda minimal değişiklikler yaparak patentlerini de yenileyebilmektedirler.⁴⁹ Bu tür üretim zincirlerinde gözlemlenen genel ilke esas faaliyetin şirket bünyesinde gerçekleştirilmesi (böylelikle bu alandaki bilginin korunması), diğer faaliyetlerin ise maliyetleri düşürmek amacıyla taşeron şirkete verilebilmesidir. AR&GE faaliyetleri çoğunlukla şirket bünyesinde yürütülse de son zamanlarda şirketler bu faaliyetleri biyoteknoloji şirketlerini satın alarak dışallaştırmayı da tercih edebilmektedir.

Tablo 2. İlaç satışlarına göre dünyadaki en büyük ilaç şirketleri

Şirket	Kurumsal pay sahibi %	En büyük pay sahibi	İkinci en büyük pay sahibi	Üçüncü en büyük pay sahibi
Pfizer	75.1	Vanguard	BlackRock	State Street
Mrck & Co	76.8	Vanguard	BlackRock	State Street
Johnson & Johnson	68.1	Vanguard	BlackRock	State Street
AbbVie	70.1	Capital Research	Vanguard	BlackRock
Gilead	80.1	BlackRock	Vanguard	Capital Research
Amgen	79.3	Vanguard	BlackRock	Capital Research
Bristol Myers Squibb	74.3	Wellington	Vanguard	BlackRock
Eli Lilly	79.7	Lilly Endowment	Vanguard	BlackRock

Kaynak: *Nasdaq ownership summaries'den aktaran Busfield, (2020)*

İlaç sektörü petrol ve kozmetik sektörüyle birlikte dünyanın en kârlı sektörleri arasında yer almakta (**Montalban ve Sakinç, 2013**). Bu nedenle bu şirketler finansal yatırımcıların da son derece ilgisini çekmekte. İlaç şirketlerinin sermaye piyasalarına yöneldikleri erken dönemlerde hisse sahiplerinin neredeyse tamamı şahıslardan oluşurken, günümüzde hisselerin çoğu kurumlara aittir (**Busfield, 2020**). Şirketlerde blok halinde hisse sahibi olan kurumlar genellikle varlık yönetim grupları, emeklilik fonları, girişim sermayesi fonu, yatırım fonları, bankalar ve sigorta şirketleri gibi finansal kurumlardır. Big Pharma'nın kolları kabul edilebilecek bu aşın içinde Bill Gates gibi birçok "hayırsever" vakıflarıyla yer almaktadır⁵⁰.

Tablo 2'de 2017 yılında Amerika'nın ilk 15 ilaç şirketinin en büyük üç hissedarı gösterilmektedir. Örneğin Vanguard Group yatırım şirketi ve BlackRock varlık yönetim şirketlerinin her ikisi de Amerika'nın en büyük 8 şirketinde ilk 3 hissedardan biridir. Hissedar yapısındaki bu değişim ilaç şirketlerinin faaliyetleri açısından son derece önemli sonuçlar doğurmuştur.⁵¹

Kurumsal hissedarlar alım satım işlemleriyle (*spekülasyonla*) şirketlerin piyasa değerlerinin belirlenmesinde belirleyici öneme sahiptir. Yönetici denetimli idari yapıların oluştuğu bu şirketlerin önceliği giderek kurumsal hissedarların çıkarlarının korunması olmuştur. Bu nedenle şirketlerde birer borsa aktörüne dönüşerek hisse geri alımları (share buyback) yoluyla bilanço kârlarını yükseltmeye yönelmişlerdir⁵². Buradaki temel mantık şirketin piyasadaki hisse sayısını azaltmak için kendi hisselerini geri alarak hisse fiyatlarını yükseltmesidir.⁵³ Örneğin, Pfizer 2006-15 yılları arasında net gelirlerinin %70'ini hisse geri alımlarına aktarmıştır. Aynı dönem içinde Amerika'daki 18 büyük ilaç şirketi net gelirlerinin yüzde 49'unu temettü olarak dağıtmış, yüzde 50'sini ise hisse geri alımları için kullanmıştır (**Lazonick vd., 2017**). Hissedar ve borsa sisteminin bir diğer etkisiyse ilaç fiyatlarında ortaya çıkan yapay artışlarda gözlemlenmektedir. Bu ilişkinin en bilinen örneklerinden biri Gilead Sciences şirketinin 2012 yılında Hepatit C ilaçları geliştiren biyoilaç şirketi Pharmasett'i satın almasıyla yaşandı. Gilead piyasaya sürdüğünde Hepatit C için geliştirilen *Sovaldi* ve *Harvoni* adlı ilaçların fiyatı Pharmasett'in planladığından öyle yüksekti ki Amerikan Kongresi bu konuda bir soruşturma başlatmak durumunda kaldı ve Gilead'ın iki ilacın satışından elde ettiği gelirin önemli bir kısmının hisse geri alımlarıyla ilişkili olduğu açığa çıktı (**Lazonick vd., 2017**).

Hissedarlara yüksek kâr dağıtımı COVID-19 pandemisi ile derinleşen durgunluk ortamında da devam etti.⁵⁴ Satış gelirleri küçülen şirketler hisse değerlerini koruyabilmek için kârlarından daha fazla temettü ödemesinde bulundular. Amerikan ilaç devi AbbVie daha 2020'nin ilk yarısında kârlarının %184'ünü hissedarlara dağıttı. Milyarlarca dolar kamu kaynağı kullanarak COVID-19 aşısı geliştiren 3 Amerikan şirketinin - Johnson & Johnson, Merck ve Pfizer - 2020 ilk yarısında hissedarlara 16 milyar dolar dağıttığı biliniyor (**Oxfam, 2020**). Büyük miktarlarda kamu kaynağı kullanan bu şirketler, Haryev (2020)'in vurguladığı gibi, kâr getirisi olmayan COVID-19 ve benzeri bulaşıcı hastalıkları önlemek için gereken araştırmalara çok az ya da hiç ilgi duymazlar.⁵⁵ Örneğin 2000 yılından beri Amerikan devleti koronavirüs araştırmalarına 600 milyon dolardan fazla para aktarmış olmasına rağmen SARS ya da MERS için aşı hiçbir zaman tam olarak geliştirilip test edilmedi. Aşı üretiminde tekeli konumda olan dört şirket -Pfizer, Merck, GlaxoSmithKline ve Sanofi- etkisi zamanla geçen bu virüsler için aşı geliştirmeyi kârlı bulmadılar (**Sweeney, 2020**). Harvey (2020) Bill Gates'in söylediğini doğrularcasına belirttiği gibi: "Bu şirketler nadiren önleyici tedbirlere yatırım yaparlar. Bir halk sağlığı krizine hazırlıklı olmak onların çıkarına değildir. Onlar tedavi bulmayı sever. Ne kadar çok hasta olursa o kadar kazanırlar. Önleyici tedaviler hisse senedi değerine katkıda bulunmaz." Yaşadığımız salgında bu tedavi bulma "telaşını" ve şirketlerin bu süreçte nasıl zamana karşı yarıştıklarını izledik. Zamana karşı olan bu yarışın temel motivasyonu elbette halk sağlığı tutkusu değildi; asıl tutkunun bu süreçte fiilen ortaya çıkan (potansiyel olarak dünya nüfusuna eşit olan) pazar payı ve kâr tutkusu olduğundan kuşku duymak naiflik olur. Elbette bu durumda bu şirketlerin faaliyet olarak asıl gelir kaynaklarını nereden elde ettikleri haklı bir soruya dönüşür. Bu sorunun cevabı tedavi amaçlı olmayan ürün yelpazelerinin genişliğinden ve bu ürünlerin satış gelirlerindeki paylarından izlenebilir. Örneğin büyük ilaç şirketlerinin Afrika ülkelerinde milyonlarca insanı öldüren salgın hastalıklara yönelik ilaç geliştirmek yerine kârlarını arttırmak için (ereksiyon bozuklukları ya da kellik gibi) "yaşam stillerine" yönelik ürünlere öncelik verdikleri bilinmektedir (**Sells, 2020**). 2000 ve 2011 yılları arasında piyasaya sürülen yeni ilaçların yalnızca yüzde 4'ü Afrika ülkelerinde ya da başka çevre ülkelerde ortaya çıkan salgınları önlemeye yönelik olarak geliştirilmiştir (**Lexchin, 2018**).

İlaç şirketlerinin kâr örgütlenmesinde iki ayrı model önemlidir. Bunlardan ilki "Blockbuster" olarak tarif

edilen ve satışlarından en az 1 milyar dolar gelir elde edilebilecek ilaçların üretimine öncelik verme stratejisidir⁵⁶. Bu model hissedarlara kâr dağıtma baskısının bir sonucu olarak giderek yaygınlaşmaktadır (**Montalban ve Sakinç, 2013**). "Nichebuster" diye tanımlanan diğer model ise *multipl skleroz* ya da *belirli kanser türleri* gibi az sayıda kişinin yakalandığı hastalıkları tedavi etmeye yönelik *aşırı yüksek fiyatlı* ilaçların üretimini hedeflemektedir. Bu fahiş fiyatlar yüksek araştırma maliyetleri öne sürülerek savunulmaktadır. Oysa, Pfizer firmasının eski CEO'sunun belirttiği gibi bu ilişki gerçekçi değildir (**Lexchin, 2018**). Bu ilaçların piyasaya fahiş fiyatlarla sunulması ardındaki esas gerçek hastanın ne kadar umutsuzsa o kadar yüksek bedel ödemeye hazır olmasıdır.

COVID-19 Aşısı da diğer tüm önemli ilaçlarda olduğu gibi bu ağ içerisinde gerçekleşiyor. Salgının boyutları idrak edildiğinde devletlerin ve sermayenin "kurtarma" politikalarıyla ilaç şirketlerine aktardığı fonlar, şirketlerin aşuya yönelme eğilimlerini destekleyen bir tür "risk kredisi" işlevi gördü. Amerikan, İngiliz, Alman ve Fransız menşeli şirketlere devletlerden yaklaşık 8,9 milyar dolar; Bill & Melinda Gates Vakfı gibi "kâr amacı gütmeyen kuruluşlar"dan ve tabii *Big Pharma*'nın ABD'deki en önemli ayağı olan İlaç Üreticiler Birliği (PhRMA) gibi organizasyonlardan 2 milyar dolar yardım aldılar⁵⁷. Özel şirketlerin ve "hayırsever" varisli şahısların da aktarımları hesaba katıldığında toplamda bu aktarımlardan aslan payını yaklaşık 11,2 milyar dolarla AstraZeneca aldı. Onu 3 milyar dolarla Pfizer/BioNTech ortaklığı izledi. Aşı üretiminde önde gelen dokuz şirket dikkate alındığında fonlama açısından üçlü bir yapının ortaya çıktığı gözlenmektedir: (i) tümüyle ABD devleti tarafından fonlanan Moderna; (ii) tümüyle özel kuruluşlarca fonlanan SinoVac (Çin) ve Sanofi/Translate Bio (Fransız, ABD ortaklığı); (iii) "kâr amacı olmayan kurumlarca" fonlanan Sanofi/ GlaxoSmithKline (Fransız ve İngiliz ortaklığı); (iv) tüm kanallardan⁵⁸ fon aktarılan AstraZeneca/Oxford Biotech (İngiliz), Pfizer/BioNTech (ABD ve Alman ortaklığı), Novavax (ABD), Curevac (Çin) ve Johnson & Johnson (ABD) şirketi⁵⁹. Fiyatlarsa şirketlerin üretim ölçeklerinden aşının üretim niteliği ve tabii koruyucu özelliklerine göre şekillenmekte; Moderna'nın 25-35 dolar bandından AstraZeneca'nın 4-8 dolar bandına doğru değişmektedir. Şu an kullanıma sokulan dört aşı olsa da (AstraZeneca, Pfizer, Moderna, SinoVac) tüm şirketler aşı çalışmalarını sürdürmekte ve 2021 yılı için üretim hedeflerini açıklamaktadır. 2021 yılı üretim hedeflemesinde başı 3 milyar doz ile AstraZeneca çekmekte; onu 2 milyar dozla Pfizer ve birer

milyar doz ile Moderna, SinoVac izlemektedir. Klinik deneylerde yüzde 95'ten fazla koruma sağladığı kanıtlanan Moderna'nın aşısının tamamını, Pfizer'ın aşılarının ise yüzde 85'ni kapitalist merkez ülkeler almış durumdadır. Dünyanın geri kalanınınsa şimdilik AstraZeneca ve SinoVac'ın geliştirdiği aşılar kalmış olduğu görünüyor (**Paton, 2021**). Amerikalı yatırım bankası Morgan Stanley, Pfizer ve BioNTech ortaklığının sadece COVID-19 aşısı üretiminden 2021'de 19 milyar dolar ve kitlesel aşılamanın devam etmesi durumundaysa 2022 ve 2023'te 9,3 milyar dolar kazanacaklarını tahmin etmektedir. Bu tahminlerle birlikte Pfizer'ın hisseleri 2020'de yüzde 12 ve ortağı BioNTech'inkilerinki ise yaklaşık yüzde 300 arttı. BioNTech şirketinin değeri 30 milyar dolara yükselmiş durumda (**Pfizer ve, 2020**). Erken gelen "başarı" elbette büyük ödülü getirirse de aşı üretimine katılan neredeyse her şirket peşinen 2021 için üretim kapasitesini açıklamaktan geri durmuyor ve bu da ilaç şirketlerinin toplam piyasa değerinin genişletiyor. Nitekim Global Data Healthcare'in Eylül'de yaptığı tahminlere göre ilaç şirketlerinin toplam piyasa değeri 2,8 trilyon dolar düzeyine erişmiş durumda.

Sonuç Yerine: Emekçileri yalnızca salgın öldürmez...

Yaşadığımız salgının insanlık açısından yarattığı tahribatı yazmak için belki de erken. Ama tıpkı geçmişin büyük salgınlarında olduğu gibi bu salgının da geleceğin tarih yazınında özel bir yeri olacaktır. Ölümler, iş kayıpları, yoksullaşma ve travmalarla dolu bir yılı geride bıraktık. Kapitalizmin öyküsü normal zamanlarında da ikilidir: *Sermayenin ve emekçilerin öyküsü*. Marx ve Engels'in sermayenin erken dönemi için yaptığı tespitler yaşadığımız salgınla birlikte olanca çıplaklığıyla gün yüzüne çıkmış durumda. Henüz 2020 yılı için küresel kurumlar gerçekleştirme raporlarını yayınlamadı; ama ILO ya da UNDP'nin yıl içinde yaptığı tahminlere bakıldığında bile COVID-19'un emekçi sınıflar üzerindeki yıkıcı etkilerini anlamamız mümkündür⁶⁰. ILO salgınla birlikte 81 milyon işin yok olduğu ve küresel işsizlik oranının yüzde 5,7'ye ulaşabileceği tahmininde bulundu. ILO ayrıca salgının yoğunlaştığı 2020'nin ikinci çeyreği için tam zamanlı çalışan 495 milyon insanın işini kaybettiğini; dünya ölçeğinde çoğu kadın ve genç işçilerden oluşan 2 milyardan fazla kayıt dışı çalışan yoksul emekçi kitlesinin yüzde 76'sının bu süreçten doğrudan etkilendiğini, bu sektörde yer alan ve sayıları küresel düzeyde 164 milyona ulaşan göçmen işçilerin yine salgından en sert etkilenen gruplar arasında yer aldığını duyurdu. Fiili iş kayıpları kadar önemli olan bir diğer gelişme ise çalışma zamanlarındaki azalmanın yarattığı kayıplarda

gözlemlendi. 2019 ile karşılaştırıldığında 2020'nin her çeyreğinde iş zamanı kayıpları yaşandı, üçüncü çeyrekteki gerileme yüzde 12 düzeyinde ve bu gerileme 245 milyon tam zamanlı çalışmaya karşılık geliyor. 2020'nin üç çeyreğinde brüt emek gelirlerindeki kayıp 3,5 trilyon dolara karşılık geliyor. Gelir kayıplarına gıda fiyatlarındaki artışlar eklendiğinde yoksullaşma eğilimi açıklıkla birleşiyor. Nitekim, FAO 2020 yılında gıda fiyat endeksinin hızla yükseldiğini duyuruyor. Bu hesapların içinde Afrika ve Asya'nın zaten sermaye tarafından çölleştirilmiş bölgelerindeki tahribatin etkileri yok. Çöküşün kadınlar ve çocuklar üzerindeki etkilerinin çok daha sert olduğu biliniyor.

Ölümlerin sosyolojisini yazmak için henüz erken. Erken ama "toplumsal mesafeyi" koruyun çağırısının çalışmak durumunda olan emekçilere yapılmadığı açık. Engels'in "fabrika yasaları" bugün yine tüm çıplaklığıyla sürüyor. Bunun için Türkiye'ye ya da Hindistan halkının salgın sürecinde yaşadıklarına bakmak yeterlidir. Hindistan'da iki yüz milyon insanı greve çıkararak şey kapitalizmin salgınla birleşen sefalet koşullarıdır. Sermayenin yoksul ülkelerin halklarına sunduğu seçenek *işsizlik ve hastalık* arasında seçim yapmaktan ibarettir. Varsılların dünyasında ise *Decameron* hikayesi sürmekte. Kentleri terk edip korunaklı "şatolarına" çekilen mutlu azınlık salgının sınıfsal karakterini deşifre ediyor. Evet büyük salgınlar tarihsel dönüm noktalarıdır da. Mevcut salgının toplumsal sonuçlarını elbette yaşayanlar görecek. Umuyoruz ki çözümün "mucizevi" aşuların keşfinden ibaret olmadığı da görülür. İşte belki o zaman "yeni bir dünya" mümkün olur.

Dipnotlar

1. Bu sayılar DSÖ'nün 20 Ocak 2020 verilerinden alınmıştır. Vaka, hasta ve ölüm sayıları Türkiye gibi ülkelerde şüpheli verilerle hesaplandığı dikkate alınırsa, bu sayıların çok daha fazla olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.
2. Salgın sonrası Türkiye'de geride kalan toplumsal bellek geçmişine yani salgın sürecine dönerse toplumun genel hafızasında ne kalacağı şimdiden bir merak konusudur. Her gün televizyonlarda özel hastane sahibi Sağlık Bakanı'nın "vaka ve hasta" tanımı üzerine yaptığı, kamu sağlık politikalarında çığır açıcı tanımlamaları mı? Tek tek insanları sorumlu kılan "toplumsal mesafeyi koruyun" çağrıları mı? Yoksa aşular konusunda yapılan muğlak açıklamalar mı? Bunlar ve benzeri trajik açıklamalar ve yarattıkları sonuçların geride kalanlar için çok önemli bir bellek olacağına hiç kuşku yok.
3. Bkz., Bagshaw ve Barnet (2020); Sparkr (2019), Rowden (2009).
4. Aberth (2011: 2) bu süreci tarım toplumuna (neolitik döneme) götürmektedir.

5. Salgın konusu haklı olarak tarih araştırmalarında özel bir alan oluşturmaktadır. Bu alanda kronoloji çalışmalarından genel tarih açıklamalarına uzanan çok sayıda çalışma mevcuttur. Salgınların insanlık tarihindeki önemi ve etkileri için bkz., (McNeill, 1976; Nikiforu, 2018; Aberth, 2011). Ayrıca yerel tarih çalışmalarına örnek olarak (İngiltere'deki 1665-1666 Büyük Salgını) bkz., Lord (2014). Salgınlar konusunda tarih öncesi dönemleri kapsayan ve antropoloji alanına giren çalışmalara örnek olarak bkz., Kelly vd., (2019).

6. Kara Veba insanlık tarihinin tanıklık ettiği en yıkıcı salgın olsa da elbette ilk salgın hastalık değildir. Örneğin milattan önce yaşanan Roma Tâun'ları (*Roma Pestilance*, M.Ö 451 ve 212), Atina Vebası (*Plague of Thucydides*, M.Ö. 427), Kartaca Vebası (M.Ö. 396) ve milattan sonra gerçekleşen Antoninus Gribi (*Plague of Galen*, M.S 165-180) bu illetler arasında sayılabilir. Tarihte ilk veba salgını olarak kabul edilen Justinyen Vebası (M.S. 541-452) hastalığın yayılma ve yıkım ölçeğiyle yine özel bir yere sahiptir. Hastalığın ilk olarak Mısır'da başladığı, ticaret yoluyla önce Batı Avrupa'ya ve daha sonra 542 yılında İstanbul'a (Bizans'a) ulaştığı biliniyor. Elli yıl süren salgında İstanbul'da yalnızca bir yılda 300 bin kişinin öldüğü; salgın boyunca toplam ölü sayısının 30 ila 50 milyon arasında yer aldığı tahmin ediliyor. Bu konuda bkz., Kohn (2008).

7. Salgın Avrupa soyluları ve tüccar, finans zenginlerinin kendilerini korumak amacıyla kentleri terk edip, taşraya taşınmalarına neden olmuştur. Nikiforu Boccaccio için salgının vahşeti ve vandallığını (Yahudi kıyımı gibi) uzaktan seyreden "temkinli Floransalı" göndermesini yapmaktadır. "Temkinli Floransalılar, diğer halklardan ayrı yaşadılar (bir tür veba toplumu oluşturdular) ve yiyeceklerin en lezzetlisini yiyip şarapların en iyisini içtiler" (Nikiforu, 2018: 76).

8. Bu konuda Ruşen Çakır'ın Medyascope'ta Cemal Kafadar ile yaptığı "Salgınlar Tarihin Akışını Nasıl Değiştirdi" başlıklı söyleşisi ilginç ve öğreticidir. Kafadar Janet Abu-Lughod'a referans vererek 13.yy'ın alt sistemlerinin ve *Pax Mongolica*'nın (Moğol Barışı) salgınlardaki önemine dikkat çekiyor.

9. *Teritoryal mantığa* dayalı hareket kavramını Giovanni Arrighi (1994) kapitalizm öncesi iktidar biçimlerinin yayılmacı genişleme politikaları için kullanmaktadır. Toprağa dayalı bu sistemler arasındaki temas fetihler ve ticaret yoluyla gerçekleşmektedir. Bu anlamda "katı" sistemlerdir. Kapitalizmde bu genişleme mantığının yerini sermaye mantığı alacak, hareket ve genişleme meta sistemiyle sermayenin küresel ağları içinde dünyalaşacaktır. Bu özelliği kapitalizmi geçmiş tüm sistemlerden daha "esnek" daha hızlı ve yayılmacı kılacaktır.

10. Hastalığın Avrupa'ya taşınmasında sıkça anlatılan öykü Kırım'dan dönen donanma ve askerlere dairdir. Salgının yayılma hattı ve Orta Çağ ticaret yolları arasındaki bağ için bkz., Byrne (2006: 4, 9).

11. Farklı kaynaklar bu salgında Avrupa'da 60 ila 80 milyon kişinin öldüğünü vurgulamaktadır. 14.yy'ın salgınlarında 100 milyon kişinin öldüğü belirtilmektedir (Flinn, 1987).

12. Kara Veba salgınların sınıfsal içeriği hakkında da önemli bir bellek bırakmıştır. Salgında hayatını kaybedenlerin çoğu

köylüler ve kentli yoksullardır. Avrupalı soylular ve tüccar zenginler kentleri terk ederek taşrada izole hayatlara çekilmişlerdi. Bu nedenle salgın yoksulların "kaderi" haline dönüşmüştür. Nikiforu (2018: 76) bu sürecin aynı zamanda hastalık nedeniyle suçlanan Yahudiler için bir soykırımı sürecine dönüştüğünü vurgulamaktadır. Huberman (1995) salgının ardından Avrupa'da ücretlerin yüzde elli arttığını vurgulamaktadır. Ücret ve parasal rant sisteminin artmaya başladığı bu dönemde lordlar ve tarım emekçileri arasındaki çelişki artacak ve Avrupa Köylü isyanları olarak anılan gelişmelere tanıklık edecektir. Tüm bu yarılmaların Avrupa'da Rönesans düşüncesi ve burjuva bireyciliğinin (*hümanizm*) de tohumlarını attığı unutulmamalıdır.

13. Arrighi'ye göre geride kalan beş yüz yıl içinde kapitalist dünya sistemi dört hegemonya dönemi yaşamıştır: Ceneviz, Hollanda, İngiltere ve Amerika. Her hegemonya dönemi önce bir maddi genişleme ve ardından çöküşü temsil eden bir finansallaşma sürecine karşılık gelir. Hegemonya dönemleri klasik anlamıyla yorumlarsa bu dönemler kapitalizmin merkantilist (Ceneviz ve Hollanda), liberal (İngiltere) ve düzenlenmiş liberal (ABD) dönemleridir. Arrighi'nin dünya sistemi yaklaşımı ve kapitalizm yorumu için bkz., Köse ve Öncü (2003). Arrighi'nin bugünkü kapitalist dünya sisteminin hegemonya krizi yorumu için bkz., (Arrighi, 2009).

14. Amerikan kapitalizminin ayırt edici özelliği Amerikan devletinin finans ve küresel büyük şirket korporasyonlarıyla kurduğu organik bağıdır. Bu bağı temelinde dünya parası olan Amerikan doları yer almaktadır. Amerikan kapitalizminin bu perspektiften bir yorumu için bkz., (Panitch ve Gindin, 2019).

15. Büyük Kıyım olarak bilinen çiçek salgınında ölen yerlilerin kesin sayısı muhtemelen, iki dünya savaşında ölenlerin toplam sayısından fazladır. 1490'da Amerika yerlileri dünya nüfusunun yüzde 20'sini oluştururken, çiçek hastalığı ve fetihlerle geçen bir yüz yıl sonra bu oran yüzde 3'ten daha azdı... Çiçek, Eski Dünya mikroplarının en öldürücüsü olmasına rağmen, tek başına iş görmüyordu. Kuzey Amerika'da 1520-1899 yılları arasında 41 çiçek salgını; 17 kızamık, 10 nezle, 4 hıyarıklı veba dalgası ve 4 kızıl saldırısıyla yarıştı (Nikiforu, 2018:110-111).

16. Nikiforu (2018)'nin sanayi devriminin yarattığı salgınlara ilişkin yorumları çok çarpıcıdır: Bu aynı zamanda, Sanayi Devrimi'nin, Avrupa'da şehir inşasının en yoğun olduğu dönemiydi... Sanayi çağının kalabalık ve mahvolmuş şehirleri, kömür tozu, tüberküloz basili ve evsiz göçmenleri bir araya getirerek yeni bir kaotik yoksulluk türü oluşturdu... (Glasgow'da) 1830'larda insanlar sanayileşme yüzünden, tifüs ve kolerayla birlikte lağım çukurlarında çalışmaya, dolaplarda uyumaya başladı (s.175) ... Avrupa'da, kapitalist kitle üretimi ekonomisinden ya da kitle tüketiminin verem politikasından etkilenmeyen tek bir aile yoktu (s.168)... 1800'lerde Avrupalıların yüzde 70'i vereme yakalandı... yedide biri hastalıktan öldü. Ölenlerin çoğu göçmenler, sanayi işçileri ya da evsizlerdi... 1820'ler ve 1830'larda, tüberküloz basili-

nin öldürücülüğünün zirveye ulaşmasını sağladı (s.167) ... Sanayi Devrimi sırasında ortaya çıkan tek mikrop tüberküloz değildi... kızıl, 1800'lerde çocukları acımasızca öldüren bir (hastalık) haline geldi. Kızamık 1800'lerde ölümcül bir saldırıya geçerek yetişkinleri de öldürmeye başladı... 1848-1854 yılları arasında kolera İngiltere'de çeyrek milyon yoksulu öldürdü (s.175) ... 1800'lerde orta sınıf mensupları, şehirlerini ve işçi sınıfını temizlemedikleri surece tüberküloz ve kolera- dan öleceklerini fark ettiklerinde, Büyük Sağlık Uyanışı başladı (s.182).

17. Kapitalizmin tarihsel mekânı Avrupa sanayi kapitalizminin oluşumuyla tarihte hiç görülmemiş ölçüde mekânsal bir dönüşüm yaşamıştır. Kentisel "devrim" diyebileceğimiz bu dönüşüm yaşamın tüm örgütlenme pratiklerini (üretim, dağıtım, altyapı, sağlık, eğitim, güvenlik vb.,) ve elbette salgınların doğasını da etkilemiştir. Bairoch ve Goertz (1986)'da sunulan verilere göre kapitalizmin erken döneminde merkez ekonomilerin 1700'deki kentli nüfusunun 14 ila 17 milyon arasında (toplam nüfus 135 ila 160 milyon, kentleşme düzeyi yüzde 10 ila 11) olduğu tahmin edilmektedir. 1800'de kentli nüfus (toplam nüfusu 211 milyon, kentleşme düzeyi yüzde 10,7) 23 milyona, 1830'da 31 milyona (toplam nüfusu 255 milyon, kentleşme düzeyi yüzde 12,3), 1914'e gelindiğinde ise 215 milyona (toplam nüfusu 600 milyon, kentleşme düzeyi yüzde 35,7) ulaşmıştır. Vries (1984: 45) ise ülkeler düzeyinde bu oranları şöyle vermektedir: 1800'de kent nüfusunun en yüksek olduğu ülke yüzde 28,8 ile *eski hegemonya* Hollanda'dır. Onu yüzde 20,3 ile İngiltere, yüzde 8,8 ile Fransa ve yüzde 5 ile Almanya izlemektedir. Bu oranlar 1880'e gelindiğinde, sırasıyla, yüzde 61,9; yüzde 29,5; yüzde 14,5 ve yüzde 10,8'dir. Sanayi devriminin merkezi kabul edilen Londra'nın 1700'deki nüfusu 550 bindir; 1830'a gelindiğinde Londra 1,5 milyon nüfusuyla Avrupa'nın en büyük kentidir.

18. Salgına yol açan virüsün *yine* Asya'da başladığı farklı kanallarla Amerika ve Avrupa'ya ulaştığı tahmin edilmektedir. Salgın tarihçileri Iowa'daki domuz çiftliklerine ulaşan virüsü ve Avrupa ve Amerika'ya ucuz emek gücü olarak taşınan Çinlileri bu salgının temel yayılma araçları arasında görmektedirler. Ama asıl yayılmanın savaşa sürülen ordular aracılığıyla olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Salgının İspanyol Gribi olarak adlandırılmasının nedeni salgının ve yarım milyona ulaşan kayıpların ilk kez İspanya'da açıklanmasındandır. 1918-1919 arasında süren salgın 50 ila 100 (*bazı tahminlere göre 40 ila 150 milyon*) milyon kişinin (dünya nüfusunun yaklaşık yüzde 2,1'i) ölümüne neden oldu. Bu sayı birinci ve ikinci dünya savaşında ölen kişilerden fazladır. Ölümler yoğun olarak genç insanlar arasında (18 ila 40 yaş grubu) gerçekleşmiştir. Savaşın tahribatıyla birlikte değerlendirilirse bu sonuç emek gücü deposunun yıkımı (*emek gücü kıtlığı*) anlamına geliyordu. Salgının en önemli yıkıcı etkilerinden birini Hindistan yaşadı. İngiliz emperyalizminin talan ettiği Hindistan'da 12 milyon (*bazı tahminlere göre 17 milyon, nüfusun yüzde 4'ü*) kişi öldü. Bu Hint ulusunun

karşılaştığı en ölümcül salgındı. Bu konuda bkz., (Patterson ve Pyle, 1991; Potter, 2001; Johnson ve Mueller, 2002; Garrett 2007).

19. 1848 yılında çıkarılan İngiliz Halk Sağlığı Yasası ve sanitasyon çalışmaları kapitalist devletin korucu sağlık hizmetleri için başlangıç olarak kabul edilir. 1871 Paris Komünü herkes için sağlık hakkı taleplerinin tüm Avrupa'ya yayılmasında önemli bir siyasal işlev görmüştür. Nitekim emekçi sınıfların bu açıdan artan talepleri Almanya'da Otto Von Bismarck'ın 1883'te uygulamaya koyduğu işçi, işveren ve devletin katkılarından oluşan çalışma temelli (hastalık, iş kazası gibi alanlarda) kamu sigortacılığı modelinin (*Bismarck Modeli*) kurulmasında önemli olmuştur. Bu modelin işçilerin sağlık taleplerini sisteme içselleştirerek, işçi sınıfının (özellikle Alman sosyalistlerinin) politik talepleri üzerinde reformist bir denetim işlevi gördüğü bilinmektedir. Yine de halk sağlığı açısından tüm halkı kapsayıcı eşitlikçi uygulamalar 1917 Devrimi sonrası Sovyetler Birliğinde (*Semaşko Modeli*) gerçekleşmiştir. Bu açıdan kapitalist dünya için yurttaş temelli model II. Dünya Savaşı sonrası İngiltere'de uygulamaya konulan Beveridge Modeli ile gerçekleşmiştir. Model, kapitalizmin "altın çağı" olarak kabul edilen dönemde çevre ülkelerin de önemli bir kısmını içerecek şekilde genelleştirilmiştir. 1970'li yılları izleyerek başlayan ve 1980'li yıllarda tüm dünyaya yayılan neoliberalleşme süreci sağlık alanında Beveridge Modeli'nin kamu sorumluluğu alanının daraltılması üzerine temellenmiştir.

20. Model sistemi düşünsel olarak kurgulayan İngiliz liberal reformcu William Beveridge'in adını taşımaktadır. Londra İktisat ve Siyaset Bilimleri okulunun yöneticisi olan Beveridge ile John Maynard Keynes'in o dönemin tutucu (ultra) liberallerine karşı kamusal savunuları ve kendi aralarındaki tartışmalar iktisat düşünce tarihinde savaş sonrası dönemin anlaşılması açısından çok ilginçtir. Beveridge ve Keynes'in düşünsel ilişkisi için bkz., Marcuzzo (2010).

21. Bu ilişkinin düşünsel kökleri düşünce tarihinin erken dönemlerine uzanmaktadır. Burada yapılan gruplama elbette oldukça sınırlıdır. Sokrates öncesi felsefe geleneğinde (örneğin *Thales*) "doğa nedir?" sorusunun cevabı "evreni meydana getiren tek bir madde (*arkhe*)" şeklinde tasavvur edilmiştir. Bu yaklaşım "ilk maddeden meydana gelen bütün bir doğanın da canlı bir organizma şeklinde düşünülmesine yol açmıştır". İnsan da bu yapının bir parçasıdır (Esenyel, 2014). Diğer taraftan klasik felsefe geleneğinde düalist yaklaşımın kökleri Descartes'e (birbirine indirgenemeyen ayrı iki töz) uzanırken, Spinoza'da tekçil (*monist*) bir varlık tanısıyla karşılaşıyoruz. Kant'a ve Hegel'e uzanan bu düşünsel soyutlama geleneğinin Marx ve Engels'in toplum ve doğanın diyalektiği üzerine düşüncelerinde kuşkusuz çok büyük izleri olmuştur. Yine de Marx'ın doğa algılayışındaki en büyük etkinin (J. B. Foster'ı izleyerek) Epiküros'tan geldiğini söylememiz mümkündür. "Marx'ın gözünde... doğa hakkındaki bütün teolojik anlayışların düşmanı olan Epiküros, antik Aydınlanmanın sembolüydü. Epiküros hakkında yaptığı doktora çalışması Marx'ın materyalist felsefeye ilk sistemli karşılaşması olmuş-

tur" (Foster, 2001:8). Düalist ve monist doğa yaklaşımları için bkz., (Curry, 2003).

22. Türkçe çevirilerde *metabolic rift kavramı yerine metabolik çatlak ya da metabolik yarılma kullanılmaktadır. Biz metabolik çatlak kullanımını tercih ettik.*

23. Klasik Marksizm doğa diyalektiği kavramını büyük ölçüde Engels'in Anti-Dühring ve Doğanın Diyalektiği çalışmasına borçludur. Engels'in Anti-Dühring'deki "doğa diyalektiğin kanıtıdır" saptaması doğanın diyalektiği ile yan yana bir toplum diyalektiği olduğu şeklinde (*iki ayrı diyalektik*) yorumlanarak özellikle çağdaş Marksist ekoloji içinde önemli tartışmalara yol açtı. Bu konuda bkz., (Foster, 2011 ve 2013).

24. Doğa, tarihte ilk kez salt insan için bir nesne, salt yararlanılacak bir nesne halini alır, özerk bir kudret olarak görülmemeye başlar; özerk yasalarının teorik bilgisi sadece onu bir tüketim maddesi ya da bir üretim aracı olarak, insana bağımlı kılmaya yarayan bir hile olarak kullanır (Marx, 1979: 448).

25. Marx toplumsal metabolizma kavramını, emek sürecinin bir boyutu olarak, toplumsal ağlarla birbirine bağlanmış insanlar arasındaki mal, ürün değişiminin ifadesi olarak açıklasa da yapıtının sonraki sayfalarında doğayla insan arasındaki ilişkilerin bir metabolizmanın işleyişini andırışını vurgulamak üzere kullanır (Çoban, 2012: 94).

26. Biz burada aynı alıntıyı Kapital III'ün Yordam Kitap tarafından basılan Mehmet Selik ve Erkin Özalp çevirisinden alıyoruz.

27. Marx'ın tarımsal metabolik yarılmaya dair fikirleri; İngiltere'deki tarımsal ve toplumsal uygulamaların toprağın ihtiyaç duyduğu temel besin örgelerini yok ettiğini, çiftlik sahiplerini giderek artan miktarlarda suni gübre ya da ithal guano (*martı gübresi*) kullanmaya mecbur bıraktığını gösteren kimyager Justus von Liebig'in çalışmalarına dayanıyordu (Angus, 2020). Bu ilişki ve metabolik çatlak yorumu Foster'ın neredeyse tüm çalışmalarında yer almaktadır. Örnek olarak bkz., (Foster, 2001, 2013), Foster ve Burkett (2016).

28. Marx, tarımda kapitalist gelişme sonucu açlık ve kötü beslenmeyle ölen insan sayısının kimi zaman salgın ve hastalıklarda ölenlerden çok olduğunu ve bunun salgınların sonuçlarını şiddetlendirdiğini belirtmektedir. "O zamana kadar, çocukları sıtma ile alçak ve bataklık bölgelere özgü diğer hastalıkların kırıp geçirdiği düşünölmüştü. İnceleme bunun tam aksini ortaya koydu; şöyle ki, "sıtmayı ortadan kaldıran neden, yani toprağın kışın bataklık yazın cılız bir cayı toprağı olmaktan çıkarılıp verimli bir tahıl toprağı haline sokulması, bebekler arasındaki ölüm oranını olağanüstü artırmıştı" (Marx, 2015a: 382). Marx kötü beslenmenin insanların boyunu kısalttığını, İngiltere'de askere alınacak erkeklerin boy sınırlamasının 156 cm'e düşürüldüğünü not ediyor. 1840'lı yılların ortalarını izleyerek ortaya çıkan başta patates üretimi olmak üzere (buğday ve çavdarı da kapsayan) tarım krizlerinin yalnızca İrlanda'da bir milyona yakın ölümüne yol açtığı bilinmektedir. Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz., (Vanhuate vd., 2006).

29. Bu konunun Marksist ve farklı disiplin ve geleneklerden gelen araştırmacılarca ele alındığı çok boyutlu bir çalışma için bkz., Bryant (2015).

30. (Smith, 2008: 79). Ayrıca bu yorum için bkz., (Özberk, 2017: 91).

31. 1980'li yıllardan itibaren neoliberal iktisat politikaları dünya çapında hız kazanan küreselleşme süreci ticaret ve sermaye akımlarının hızla artmasında ve çok uluslu şirketlerin etkinlik alanının genişlemesinde önemli bir rol oynadı. Bu süreçte üretimin parçalanmasıyla birlikte küresel meta zincirlerinin uluslararası ticaret içindeki önemi de giderek arttı. Dünya Kalkınma Raporu (WDR, 2020)'nda yer alan Borin ve Mancini ölçütüne göre küresel meta zincirlerinin 1970'de küresel ticaret içindeki yüzde 37 olan payı 2008 küresel krizine kadar giderek arttı. Daha sonrasında görece olarak bir gerileme yaşansa da bu payın şimdilerde yüzde 50'ler düzeyinde olduğu tahmin edilmektedir. Çin'in bu ilişki ağlarında özel bir yeri olduğu ve kendi merkez sermaye bloğunun giderek küresel bir alt sisteme dönüştüğü bilinmektedir. Bu konuda bkz., WDR (2020), Antràs (2020).

32. Zoonoz omurgalı hayvanlarla insanlar arasında geçiş yapan enfeksiyon hastalığını tanımlayan terimdir. Bazı korona virüsler kuş topluluklarında da var olur. Fakat insanlara bulaşan türlerin esas konakları yarasalardır. Burada da domuz, misk kedisi veya deve, virüsün yarasadan insana geçmesinde aracı rolü oynar. Dolayısıyla zoonoz, korona virüslerin yayılmasının kritik aşamasıdır.

33. Foster, bu grubun önde gelenleri için Foster, Rodrick Wallace, Luis Fernando Chaves, Luke R. Bergmann, Constância Ayres, Lenny Hogerwerf, Richard Kock ve Robert G. Wallace'in adlarını vermektedir.

34. Foster, salgınların biyolojik oluşumları hakkında temel referanslarının Harvard Üniversitesi'nden iki biyolog olan Richard Levins ve Richard Lewont'in Diyalektiksel Biyolog (*The Dialectical Biologist*) kitabı olduğunu ayrıca belirtmektedir.

35. Wallace, kuş gripleri (H5N1) ve SARS'ın nasıl küresel salgınlara dönüştüğünün üretim mekanlarıyla ilişkili detaylı öyküsünü sunmaktadır. Kuş griplerinin neden 1997'de Çin'de çıktığını soran Wallace, kümes hayvancılığının küresel şirketlerle dünyaya yayılışını ve Çin'in bu açıdan önemini ayrıntılı olarak analiz etmektedir. Deng Xiaoping yönetimiyle (1978-1989) yavaş yavaş dünyaya açılan Çin önce Tayland'da ve ardından özellikle Guangdong eyaletinde kapitalist "Hayvancılık Devrimi" (*Livestock Revolution*) yaşadı (Wallace, 2016: 62). Hong Kong'la sınırı olan Guangdong, savaş sonrası ABD'nin öncülük ettiği endüstriyel tavuk yetiştiriciliğinin devamı olan yeni yöntemler için bir çeşit laboratuvar rolü oynadı. Kümes hayvanlarının iki yönlü değiş-tokuş edildiği Guangdong-Hong Kong hattı ölümcül grip virüsü hareketliliği için ideal bir mekân oluşturdu. Farklı kuşların birlikte yetiştirildiği bölge sulak arazilere doğru genişledikçe ve üretim ıslak pazarlarda yan yana geldikçe Davis (2005)'in belirttiği gibi burası "*gribin evrimleşme merkezi*" oldu. Zaman

inde kazlarda bulunan bir virüs türü ile bıldırcınlarda bulunan iki grip virüsünün bir araya gelmesiyle H5N1 virüsü (*kuş gribi*) ortaya çıktı.

36. Ormansızlaşmaya bağlı olarak karbon yutaklarının emilim kapasitesi de azalmaktadır. Sonuç olarak, kapitalizmin karbon metabolizması, insanlığı ekolojik koşulları temelden değiştirebilecek bir doruk noktasına doğru iterek, küresel iklim değişikliklerine neden olmaktadır (Clark ve Foster: 2010). FAO'nun farklı tarihlerde yayınladığı raporlara göre 1990 yılından bu yana 420 milyon hektar ormanlık alan farklı amaçlarla toprak kullanımına açılarak yok edildi. 2015 ila 2020 arasında her yıl gerçekleşen orman kaybı 10 milyon hektar kadardır. 1990 yılından bu yana karbon emisyonunun çok yüksek olduğu ekolojik olarak zengin bakir ormanlar (*primary forest*) 80 milyon hektar kadar azaldı. Ormansızlaşmanın ardındaki en önemli belirlenim tarım amaçlı tahribattır. 2000 ila 2010 arasında geniş ölçekli ticari tarım amaçlı (*sığır çiftlikleri, soya fasulyesi ve palmye yağı vb.*) tropik orman yitiminin yüzde 40'ını oluşturduğu tahmin edilmektedir.

37. Gittikçe büyüyen kent çevreleri ve artan nüfus yoğunluğu yabani hayvanlar ile yeni yeni şehirlileşen kır nüfusu arasındaki ara birimleri ve teması artırıyor olabilir. Dünya çapında yetiştiriciliğe konu olan en vahşi hayvanlar bile [tarımsal] değer zinciriyle bağlanmış durumda. Bu türler arasında deve kuşları, kirpiller, timsahlar, meyve yarasaları ve yarı yarıya sindirdikleri çekirdeklerden dünyanın en pahalı kahvesinin üretildiği misk kedileri yer alıyor. Daha, bilimsel olarak bile tanımlanmamış yabani türler yemek piyasasında karşımıza çıkabiliyor. Örneğin kısa burunlu küçük bir köpek balığı türü ilk defa Tayvan'da bir pazarda görüldü. Bütün bu türlerin gıda ürünü olarak değerlendirilmesi gün geçtikçe artıyor. Doğa; bölge bölge, tür tür fakirleştirildikçe arda kalanlar çok daha pahalı hale geliyor (Wallace, 2020b).

38. Wuhan 11 milyon nüfusuyla Orta Çin'de yer alan ve denizle bağlantısı olmayan Hubei eyaletinin başkenti. Guangdong'un kuzeyinde yer alan bölge, doğusundaki Ji-angsu ile birlikte Çin'in endüstriyel büyümesinin motoru konumunda. Wuhan, su yolu ve sonradan demiryolu ağının merkezi olması nedeniyle 20. yy'ın başından beri Çin'in önemli bir kentti. Wuhan Çin'in son dönemde hızla büyüyen konut alanlarından biri. 2017'de konut yatırımlarının 26,8 milyar \$ olduğu tahmin ediliyor. Nüfusu 2008-2017 arasında beşte bir oranında arttı; Çin'in diğer yerlerinde olduğu gibi yeni gelenlerin pek çoğu göçmendi. Wuhan küresel ticaret ağı için de önemli bir bağlantı alanıdır. Küresel düzeyde 51 bin şirketin Wuhan'da bir ya da iki tedarik bağlantısı bulunmaktadır. 2019'da Çin'de 515 milyon ülke içi uçuş gerçekleşti; 2000'de 6,2 milyon olan uluslararası uçuş sayısı ise 2016'da 51,62 milyona ulaştı. Wuhan'dan ülke dışındaki 60 noktaya uçuş düzenleniyor Choonora (2020).

39. Yapısal Tek Sağlık Grubunun önemli temsilcileri olan Rob Wallace, Alex Liebman, Luis Chaves, L ve Rodrick Wallace'in 1 Mayıs 2020'de Monthly Review'de yayınlanan ortak yazıları grubun salgınlar açısından genel pozisyonunu belirlemeleri

açısından çok önemli. Yazının Sendika.Org'ta yapılan çevirisinden aktarıyoruz: "Bazıları kısmen Colgate-Palmolive ve Johnson & Johnson tarafından finanse edilen, tarım işletmeleri liderliğindeki ormansızlaştırmada en ileri teknolojileri kullanan ekolojik sağlık alanındaki bir dizi meşhur şirket, 1940'a kadar uzanan geçmiş salgınlara istinaden yeni patojenlerin ortaya çıkmasının muhtemel olduğu yerleri açıklayan küresel bir harita çıkardılar. Haritadaki renk ne kadar sıcak olursa, orada yeni bir patojenin ortaya çıkması daha olası demektir. Ancak ekibin Çin, Hindistan, Endonezya ile Latin Amerika ve Afrika'nın bazı bölgelerini sıcak renkte gösteren haritası, bu karmakarışık sınırsız coğrafyalarda, kritik bir noktayı gözden kaçırdı. Salgının bulunduğu bölgelere odaklanmak, epidemiyolojiyi şekillendiren küresel ekonomik failerin bu bölgelerle ilişkisini göz ardı ediyordu. Dünyanın az gelişmiş bölgelerinde, arazi kullanımı ve hastalıkların ortaya çıkmasında meydana gelen kalkınma -ve üretim- kaynaklı değişikliklere destek veren sermaye çıkarları, salgınların sorumluluğunu yerel halklara ve sözüm ona "kirli" addedilmiş kültürel pratiklerine yıkan çabaları ödüllendiriyor... İlişkisel coğrafyaların çizilmesi ise tam tersine, küresel sermayenin kilit kaynakları olan New York, Londra ve Hong Kong'u dünyanın en kötü üç noktasına dönüştürüyor. Bu arada salgın bölgeleri artık geleneksel politikalar altında bile düzenlenmiyor. Eşitsiz ekolojik mücadele (endüstriyel tarımın yol açtığı en büyük tahribatı Küresel Güney'e yönlendirerek), kaynakların bulunduğu bölgelerin devlet kaynaklı emperyalizm tarafından sömürülmesinden çıkıp ölçek ve meta üzerinden yeni komplekslere taşındı."

40. Davis'in 2005 yılında yayınlanan kitabının adı *Kuş Gribi, Kapımızdaki Canavar'dır (The Monster at Our Door)*. Yeni kitabının adının *Canavar* içeri Girdi olması gelişmelerin Davis için ardışık ve giderek şiddetlenen aşamaları tarif ettiğini gösteriyor.

41. Küresel kapitalizmde çoğu ABD menşeli olan ve dünya tarım ve gıda rejimine doğrudan etkide bulunan çok çok sayıda büyük tarım işletmesini sıralamak mümkün. Bunların önde gelenleri arasında *Cargill, Tayson Foods, BFR, Altech, JBS, Bachoco ve Foster Farm gibi şirketler yer almaktadır.*

42. Alıntının Türkçesi büyük ölçüde Choonora (2020)'da yapılmış tercümeden alınmıştır.

43. Yeşil Devrim İkinci Dünya Savaşı sonrası tarımda makinalaşma, melez tohum, yapay gübre ve pestisit gibi girdi kullanımıyla küresel düzeyde sağlanan tarımsal üretim artışlarını ifade etmek için kullanılır. Sonuçları özellikle köylü ve küçük çiftçi için mülksüzleşme ve yoksulluk olmuştur. Neredeyse tüm dünyada büyük işletmelerle rekabet edemeyen bu gruplar tarımdan ya tümüyle çekilmişler ya da geçimlik tarım yapacak konuma itilmişlerdir. Bkz., (Griffin, 1974; Stein, 2010).

44. Aktaranlar (Birn ve Richter, 2018). Ancak Bill Gates'in "hayırseverliği" sıtmanın önlenmesine elbette yetmiyor. DSÖ her yıl sıtmayla mücadele etmek için 5 milyar dolara ihtiyaç duyulduğunu açıklasa da bu miktara ulaşamıyor. 2017'de bu mücadele için ayırdığı 3,2 milyar dolar, 2018'de 2,7 milyar

dolara düştü. Küresel ekonomi durgunluğa girdikçe hayırseverlerin DSÖ'ye aktardığı bütçenin de düşüşe geçtiğini söylemek mümkündür.

45. Bu dönem içinde 1980 Amerika Bayh-Dole Antlaşması üniversitelerin teknoloji transfer ofisleri kurarak oluşturdukları fikri mülkiyetlerin ticarileşmesini ve şirketlerin bunları patentlemesini teşvik etmiştir (Busfield, 2020).

46. Aslında hissedar sistemi özellikle Amerika temelli bugünün dev şirketlerinde erken dönemde başladı. Amerikan kapitalizminin genel finansman modeline uygun olarak Pfizer, 1942'de; Johnson & Johnson, 1944'de; Merck & Co, 1953'de sermaye piyasalarına girdiler (Busfield, 2020).

47. Şirketlerin uluslararasılaşmaya başladığı bu dönemde ilaç üretimi ile ilgilenen az sayıda çevre ekonomi arasında Hindistan, Brezilya, Arjantin, Meksika, Mısır ve Kore Cumhuriyeti yer almaktadır.

48. Yoğunlaşma eğilimi artsa da pazardaki genişlemeyle birlikte şirket sayısı da artmıştır. Nitekim 2001'de 1198 olan ilaç şirketi sayısı 2019'da 4323'e ulaşmıştır. (Pharma Intelligence'ten aktaran Busfield, 2020). Bu gelişmeyle ilk ondaki şirketlerin sektördeki payı 2006'da %46 iken 2017'de %40'a düşmüştür.

49. Örneğin patenti bitmek üzere olan popüler bir ilaç sahibi şirket yeni bir formülasyon önererek bu ürün için 20 yıl daha patent alabilmektedir. Bu yeni formülasyon ürünü tabletten jele çevirmek kadar basit bir şey olabilir. Eşdeğer ilaç üretimini engelleyen tarzda stratejik hamleler çok önemli sonuçlar doğurabilmektedir. Örneğin 1990'ların sonu ve 2000'lerin başındaki HIV/AIDS salgınında gelişmiş ülkelerde ölümler azalırken yaklaşık 12 milyon Afrikalı, ilaç bekleyerek ölüme terk edilmiştir (Nkengasong vd. 2020'den aktaran Sells, 2020). COVID salgınında Hindistan ve Güney Afrika DTÖ'den COVID ilaçlarının patentlerinin geçici olarak askıya alınmasını talep etti.

50. İlaç şirketlerinin finansallaşmasıyla milyonerlerin hayırseverliği arasında güçlü bir çıkar ilişkisi olduğunu da söylemeliyiz. Bunun en tipik örneği salgın döneminde kişisel servetini 10 milyar dolardan fazla arttıran Bill Gates'tir. Bill & Melinda Gates Vakfı COVID-19 üzerine çalışan onlarca aşı, imalat ve ilaç şirketine 250 milyon dolar üzerinde para aktararak finansal gelir elde etmenin peşine düştü. Gates Alman ilaç şirketi CureVac'ta 40 milyon dolar hissesi olduğunu duyurdu. Sadece bu şirkete yapılan yatırımın bile 'kâr amacı gütmeyen vakfa' onlarca milyon dolar hissedar değeri kazandırmış olabileceği söylenmektedir. CureVac Ağustos'ta halka açık hale geldikten sonra yalnızca iki gün içinde hisse değerleri %400 arttı (Schwab, 2020).

51. Örneğin İngiliz yatırım fonu yöneticisi Neil Woodford 2015 yılında GlaxoSmithKline ilaç şirketini tıpkı rakibi Abbot şirketinin yapmış olduğu gibi faaliyetlerini ve bilançolarını ayırtması konusunda baskılamıştır. Neil Woodford hissesini satmaya kalkınca, GSK tüketici sağlık hizmetleri işini bünyesinden ayırıp bu alanda Pfizer ile ayrı bir şirket kurmak durumunda kalmıştır (Busfield, 2020).

52. Tarihsel olarak baktığımızda 1930'lu yıllardan 1982'ye kadar manipülatif bir faaliyet olduğu için yasadışı kabul edilen hisse geri alımları, 1982 yılında ABD Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu tarafından belli koşullar altında serbest bırakıldı. Ardından pek çok ülkede hisse geri alımları hızla yaygınlaştı.

53. İlaç sektöründe hisse geri alımları ile hisse fiyatlarının nasıl arttırıldığına yönelik bir örnek 2011 yılında yaşandı. GlaxoSmithKline şirketi bir diyabet ilacı ile ilgili yolsuzluğu açığa çıkıp uzlaşma için ciddi bir ödeme yapmak durumunda kalınca hisse senedi fiyatlarında düşüş yaşadı. Olayın hemen ardından şirket yüksek tutarda bir hisse geri alım paketi açıklayarak hisse fiyatlarını yüzde 3 attırdı (Hirschler, 2011'den aktaran Busfield, 2020).

54. Şirket raporlarına göre 2020 ilk yarısında beri Microsoft ve Google hissedarlara sırasıyla 21 milyar ve 15 milyar dolar ödedi (Oxfam, 2020). Salgında talep düşüşü yaşayan Toyota bile kârının %200'ünden fazlasını yatırımcılara dağıttı.

55. Bu tercihin insanlık açısından bedeli COVID-19 ile ortaya çıktı. Eğer bu şirketler SARS ve MERS için aşı çalışmalarına yeterince önem verseydi 2019'da COVID-19 aşı araştırmaları çok daha ileri bir aşamadan başlayabilirdi Sweeney (2020).

56. Örneğin Türkiye'de de son günlerde gündemde olan SMA hastalığının altında yatan genetik nedeni düzeltmeye yönelik olarak Novartis firmasının çıkardığı Zolgensma 2020 yılı ikinci çeyreğinde firmanın 291 milyon dolar kazanmasını sağlayarak blockbuster ilaç kategorisine girmiş kabul edildi. Novartis'in ilacı geliştirmek için birlikte çalıştığı biyoteknoloji firması Regenxbio, şimdiye dek kümülatif olarak SMA ilacından 1 milyar doların üzerinde kazandığını açıkladı (Carroll, 2020).

57. BBC'nin Airfinity Vaccine Data kaynaklı haberi için bkz. Hooker & Palumbo (2020).

58. Airfinity Vaccine Data'nın özel kurumlar olarak tanımladığı aktarım kanalları içinde Dolly Parton gibi Amerikalı bir pop şarkıcı yer olsa da asıl kaynak şirketlerden gelmektedir.

59. Elbette Covid-19 için süren aşı çalışmaları bu şirketlerden ibaret değildir. Başta Rus'ların Gameleya/SputnikV aşısı ve 23 ülkede devam eden çalışmaları da eklemek lazım.

60. Aktarılan gözlemler için ağırlıkla şu iki rapor kullanılmıştır: ILO (2020) ve WFP (2020).

Kaynaklar

Abu-Lughod, J. (2003) "Süreksizlikler ve Süreklilik: Tek Dünya Sistemi mi Yoksa Birbirini İzleyen Sistemler mi?" içinde Frank, A. G ve Barry K. G Dünya Sistemi: Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?, Ankara: İmge Kitabevi.

Aberth, J. (2011) *Plagues in World History*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers INC.

Angus, I. (2020) *Metabolik Yarılmanın Yeniden Keşfi ve Gecikmeli Taktiri*, Enternasyonal Sosyalizm, Kasım 23 Erişim Tarihi 21 Aralık 2020, <https://www.enternasyonalsosyalizm.org/metabolik-yarilmanin-yeniden-kesfi-ve-gecikmeli-taktiri.html>.

Antras, P. (2020) *De-Globalisation? Global Value Chains in the Post-COVID 19 Age*, NBER, Working Paper, 28115.

Arrighi, G. (1994) *The Long Twentieth Century: Money, Power. And the Origin of Our Times*. New York: Verso.

Arrighi, G. (2009) "Adam Smith Pekinde: 21. Yüzyılın Soykütüğü" İstanbul: Yordam Yayınları.

Bagshaw, P ve Barnett, P. (2020) *Neoliberalism: What it is, How it affects Health and What to do about it*, NZMJ, 133 (1512).

Bairoch ve Goertz, G. (1986) *Factors of Urbanisation in the Nineteenth Century Developed Countries: A Descriptive and Econometric Analysis*, *Urban Studies*, 23: 285-305.

Birn, A. E ve Richter, J. (2018) *U.S. Philanthrocapitalism and the Global Health Agenda: The Rockefeller and Gates Foundations, Past and Present*, içinde Howard W., der. *Health Care under the Knife: Moving Beyond Capitalism for Our Health*, Monthly Review Press..

Boccaccio, G. (1996) *Decameron Hikayeleri* (çev. Rekin Teksoy) İstanbul Oğlak Yayınları.

Braudel, F. (1996) *Uygurluklar Grameri*. Ankara: İmge Kitabevi.

Busfield, J. (2020) *Documenting the Financialisation of the Pharmaceutical Industry*. *Social Science and Medicine* 258 (113096): 1-8.

Bryant, R. L. (2015) *The International Handbook of Political Ecology*, Londra: King's Collage.

Byrne, J. P. (2006) *Daily Life during the Black Death*. Londra: The Greenwood Press.

Carroll, J. (2020) *News briefing: Novartis' Zolgensma hits blockbuster status, triggering \$80M milestone; Caris raises \$310M for genomic profiling expansion*. Erişim Tarihi 3 Ocak 2021 <https://endpts.com/news-briefing-novartis-zolgensma-hits-blockbuster-status-triggering-80m-milestone-caris-raises-310m-for-genomic-profiling-expansion/>.

Castree, N. (2001) *Socializing Nature: Theory, Practice, and Politics*, içinde Castree, N ve Braum, B. *Social Nature Theory, Practice, and Politics*. Oxford: Blackwell Publisher: Oxford.

Choonora, J. (2020) *Salgın Zamanında Sosyalizm, Marx-21*, Erişim Tarihi 3 Ocak 2021, <https://marx-21.net/?p=1483>.

Clark, B. ve Foster, J.B. (2010) *Marx's Ecology in the 21st Century*, *World Review of Political Economy*, 1,(1): 142-56.

Curry, P. (2003) *Re-Thinking Nature: Towards an Eco-Pluralism, Environmental Values*. 12 (3): 337-60.

Çoban, A. (2012) *Ekolojik Tartışmalar Bakımından Marx'ın Düşüncesinin Değeri*, *Kurtuluş, Temmuz, Sayı 2*: 93-104.

Davis, M. (2005) *The monster at our door: The global threat of the Avian Flu*. New York: Owl Books.

Davis, M. (2020) *The Monster Enters: Covid-19, Avian Flu and the Plagues of Capitalism*, New York. OR Book.

Engels, F. (2003) [1873] *Konut Sorunu*. Ankara: Eriş Yayınları: Ankara.

Engels, F. (1997) [1845] *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu*. Ankara: Sol Yayınları.

Esenyel, Z. (2014) *Presokratik Filozoflarda Arkhe Sorununun Kozmolojik ve Ontolojik Bağlamda İncelenmesi*, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*. Sayı: 22.

Flinn, M.W. (1987) *Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba, Tarih ve Toplum*, İstanbul: İletişim Yayınları, Sayı 39.

Foster, J.B. (2001) *Marx'ın Ekolojisi: Materyalizm ve Doğa*. Ankara: Epos Yayınları.

Foster, J.B. (2011) *Doğanın Diyalektiği ve Marksist Ekoloji*, İçinde Ollman, B ve Smith, T. (edt) *Yeni Yüzyılda Diyalektik*, İstanbul: Yordam Kitap.

Foster, J.B. (2013) *Marx and the Rift in the Universal Metabolism of Nature*. Erişim Tarihi 5 Ocak 2021, <https://monthlyreview.org/2013/12/01/marx-rift-universal-metabolism-nature/>

Foster, J.B. (2016) *Ekolojik Marksizmi Savunmak Adına: John Bellamy Foster'in Eleştirilere (Jason Moore'a) Yanıtı*, *Polen Ekolojisi*, 6 Aralık 2020, Erişim Tarihi 5 Ocak 2021 <https://www.polenekoloji.org/ekolojik-marksizmi-savunmak-adina-john-bellamy-fosterin-elestirilere-yaniti/>.

Foster, J. B ve Burkett, P. (2016) *Marx and the Earth: An Anti-Critique*, Brill: Boston.

Foster, J. B. ve Suwandi I. (2020) *Commodity Chains and Ecological-Epidemiological-Economic Crises*. *Monthly Review*, Jun 01, 2020 Erişim Tarihi 6 Ocak 2021, <https://monthlyreview.org/author/intan-suwandi/>.

Garrett, T. A. (2007) *Economic Effects of the 1918 Influenza Pandemic Implications for a Modern-day Pandemic*, November, Federal Reserve Bank of St. Louis or the Federal Reserve System.

Gereffi, G. (1994) *The organization of buyer-driven global commodity chains: how US retailers shape overseas production networks*, in G. Gereffi and M. Korzeniewicz (eds), *Commodity Chains and Global*

Capitalism. Westport: Praeger.

Griffin, K.B. (1979) *Political Economy of Agrarian Change: An Essay on the Green Revolution*. Londra: MacMillan.

Haakonsson, S. J. (2009) *The Changing Governance Structures of the Global Pharmaceutical Value Chain Competition & Change*, 13 (1): 75-95.

Harvey, D. (2020) *Koronavirüs Neoliberal Yağmacılığa Karşı Doğanın Bir İntikamı*, 21 Mart, *Universus Sosyal Araştırmalar Merkezi*, Erişim Tarihi 10 Ocak 2021, <https://uni-versus.org/2020/03/21/david-harvey-kapitalizm-koronavirus/>.

Hooker, L., Palumbo, D. (2020). *Covid vaccines: Will drug companies make bumper profits?* Erişim Tarihi 5 Ocak 2021. <https://www.bbc.com/news/business-55170756>.

Huberman, L. (1995) *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*. İstanbul: İletişim Yayınları.

ILO (2020) *ILO Monitor: COVID-19 and the world of work*. Sixth edition, Erişim Tarihi 5 Ocak 2020, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/briefingnote/wcms_755910.pdf.

Johnson, N., Mueller, J. (2002) *Updating the Accounts: Global Mortality of the 1918-1920 "Spanish", Influenza Pandemic*. *Bulletin of the History of Medicine*. 76 (1): 105-115.

Kelly, Ann H., Keck, F. ve Lynteris, C. (der.) (2019) *The Anthropology of Epidemics*. New York: Routledge.

Kohn, C.G. (der.) (2008) *Encyclopedia of Plague and Pestilence: From Ancient Times to the Present*, Third Edition. New York: Facts on File.

Köse, A. H ve Öncü, A. (2003) *İktisadın Piyasası, Kapitalizmin Ekonomisi*, Köse, A. H, Şenses, F ve Yeldan, E. (der) *İktisat Üzerine Yazılar I: Küresel Düzen: Brikim, Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Lazonick, W., Hopkins, M., Jacobson, K., vd., (2017) *US Pharma's Financialized Business Model*. Institute for New Economic Thinking, Working Papers.

Lexchin, J. (2018). *The pharmaceutical industry in contemporary capitalism*. içinde Howard W., der. *Health Care under the Knife: Moving Beyond Capitalism for Our Health*, Monthly Review Press.

Lord, E. (2014) *The Great Plague: People's History*. New Haven: Yale University Press.

Marcuzzo, M.C. (2010) *Whose Welfare State? Beveridge versus Keynes* içinde Backhouse, R. E ve Nishizawa, T *No Wealth But Life: Welfare Economics and The Welfare State in Britain, 1880-1945*, Cambridge University Press.

Marx, K. (1979) *Grundrisse İstanbul Birikim Yayınları*.

Marx, K. (2015a) *Kapital I*. Cilt, (Çev.Nail Satlığan), İstanbul: Yordam Kitap.

Marx, K. (2015b) *Kapital III.*, (Çev. Mehmet Selik ve Erkin Özalp), İstanbul: Yordam Kitap.

McNeill, H.W. (1976) *Plagues and Peoples*, New York: Anchor Press.

Montalban, M. and Sakinç M.E. (2013) *Financialization and productive models in the pharmaceutical industry*, *Industrial and Corporate Change* 22 (4): 981-1030.

Nikiforu, A. (2018) *Maşherin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*. (7. Baskı) Ankara: İletişim Yayıncılık.

Oxfam (2020) *Power, Profits and the Pandemic Eylül*, Erişim Tarihi 5 Ocak 2021, <https://www.oxfam.org/en/research/power-profits-and-pandemic>.

Özberk, N. (2017) *Politik Ekolojide Doğa-Toplum Diyalektik Birliğine Kuramsal Bir Bakış: Toplumsal Doğa ve Doğanın Kapitalist Üretimi Tezi*, *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 17 (3): 71-98.

Panitch, L ve Gidin, S. (2019) *Küresel Kapitalizmin Oluşturulması: Amerikan İmparatorluğunun Siyasal İktisadi*. İstanbul: Yordam Kitap.

Paton, J. (2021) *Vaccine Disparities Raise Alarm as Covid Variants Multiply*. Erişim Tarihi 15 Ocak 2021, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2021-01-18/vaccine-disparities-raise-alarm-as-covid-variants-multiply>.

Patterson, K., Pyle, G. (1991) *The Geography and Mortality of the 1918 Influenza Pandemic*. *Bulletin of the History of Medicine* 65 (1): 4.

Potter, C. (2001) *A History of Influenza*. *Journal of Applied Microbiology*, 91: 572-579.

Pfizer and Moderna (2020) *Pfizer and Moderna Could Earn \$32 Billion from Sales of Covid-19 Vaccines*, Erişim Tarihi 3 Ocak 2021, <https://www.entrepreneur.com/article/361582>

Rowden, R. (2009) *The Deadly Ideas of Neoliberalism: How the IMF has Undermined Public Health and the Fight Against AIDs*, New York: Zed Books: New York.

Schwab, T. (2020) *While the Poor Get Sick, Bill Gates Just Gets Richer*, *The Nation*, 5 Ekim, Erişim Tarihi 3 Ocak 2021, <https://www.thenation.com/article/economy/bill-gates-investments-covid/>.

Sells, S.K. (2020) *What COVID-19 Reveals About Twenty-First Century Capitalism: Adversity and Opportunity*. *Development* 63, 150-156.

Smith, N. (2008) *Uneven Development: Nature, Capital, and the Production of Space*, 3. Baskı, Londra: The University of Georgia Press.

Smith, M. (2021) *Government, Big Pharma, and The People: A Century of Dis-Ease*, Londra: Routledge.

Spark, M. (2019) *Neoliberal regime change and the remaking of global health: from rollback disinvestment to rollout reinvestment and reterritorialization*, *Review of International Political Economy*, 27 (48-74).

Stein, H. (2010) *World Bank Agricultural Policies, Poverty and Income Inequality in Sub-Saharan Africa*, *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 4 (1): 79-90.

Sweeny, N. (2020) *How capitalism and racism hold back a COVID-19 cure*, *Liberation*, Erişim Tarihi 5 Ocak 2021, <https://www.liberation-news.org/how-capitalism-and-racism-hold-back-a-covid-19-cure/>.

UNDP (2020) *Impact of COVID-19 on the Sustainable Development Goals*. Erişim Tarihi 19 Ocak 2021, <https://sdgintegration.undp.org/accelerating-development-progressduring-covid-19>.

Vanhuate, E; Paping, R ve Grda, C.O. (2006) *The European subsistence crisis of 1845-1850: a comparative perspective*, Helsinki: IEHC.

Vries, J. De. (1984) *European Urbanization 1500-1800*. Cambridge: Harvard University Press.

Wallace, R. (2016) *Big Farms Make Big Flue: Dispatches on Infectious Disease, Agribusiness, and the Nature of Science*, New York. Monthly Review Press.

Wallace, R. (2020a) *Kapitalist Tarım ve Covid-19: Ölümcül Bir Kombinasyon*, 14 Mart 2020 Erişim Tarihi, <https://sendika.org/2020/03/rob-wallacela-soylesi-kapitalist-tarim-ve-covid-19-olumcul-bir-kombinasyon-yaak-pabst-580114/>.

Wallace, R. (2020b) *Notes on a Novel Coronavirus*, MRonline, 29 Ocak 2020, Erişim Tarihi 15 Ocak 2021, <https://mronline.org/2020/01/29/notes-on-a-novel-coronavirus/>

Wallace, R; Liebman, A; Chaves, L. F ve Wallace, R. (2020) *COVID-19 ve Sermayenin Çevrimleri*, Erişim Tarihi 15 Ocak 2021, <https://sendika.org/2020/04/covid-19-ve-sermayenin-cevrimleri-rob-wallace-alex-liebman-luis-fernando-chaves-ve-rodrick-wallace-584354>

WFP (2020) *WFP Global Update on COVID-19: November 2020*. Erişim Tarihi 5 Ocak 2021 <https://docs.wfp.org/api/documents/81626811>